

Slovenska zemlja

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statistiškem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

I. del.

Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska.

V Ljubljani, 1893.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila Katoliška Tiskarna.

SLOVENSKA ZEMLJA.

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statistiškem, kulturnem in zgodovinskem obziru.

I. del.

Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska.

Ljubljana 1892.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila R. Miličeva tiskarna.

Poknežena grofija

Goriška in Gradiščanska.

Prirodoznanski, statistični in kulturni opis.

(22 podob.)

Spisal

S. Rutar

c. kr. gimnazijalni profesor.

Ljubljana 1892.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnila R. Miličeva tiskarna.

Uvod.

Lega, meje, velikost, slikovitost ter važnost Goriškega.

Pokneženа grofija Goriška in Gradiščanska je del avstrijskega Primorja in leži na severni strani Jadranskega morja, ob meji med vzhodno in zahodno Evropo, ali če govorimo v zemljepisnih izrazih, med 45° 36' in 46° 27' severne širine ter med 13° 15' in 14° 6' vzhodne dolžine (po Griniču).

Goriška dežela meji na vzhodu ob Kranjsko, na severu ob Koroško, na zahodu ob italijansko Benečijo, na jugu pa ob Jadransko morje, Tržaško okolico in Istro. Večinoma je goriška meja natorna, po prirodi sami zaznamovana. Najvišji hrbti gora, ki pošiljajo svojo vodo v različne reke, dele praviloma goriško grofijo od sosednih dežel. Od Kanina proti vzhodu pa do Idrijce (137 km daleč) dela razvodnica neprenehoma goriško mejo. Med Idrijco in Vipavo so tudi najvišji hrbti mejniki, le da sega Idrijca sè svojimi levimi dotoki tu pa tam čez mejo. Tudi med Vipavo in Reko stoji nekaj visokih gričev ob goriško-kranjski meji, najbolj pa delijo obe deželi reke: Hubelj, Branica, Raša in Reka. Proti Istri zaznamujejo goriško mejo precej visoka pogorja; proti Tržaški okolici pa le semtertja kako nizko brdo. Najbolj pa je odprto Goriško proti Italiji. Ne le, da predere Nadiža kobarijsko gorovje in teče v furlansko nižino; temveč tudi od Kormina do morja ni natorne meje. Zato pa je segala beneška oblast nekdaj daleč proti spodnji Soči in Krasu. Vendar izražata mejo tudi proti Italiji zadosti vidno Mija in Kolovrat, dalje reki Idrija in Avša.

Najbolj je raztegneno Goriško od severa proti jugu, 85—95 km, in največja dolgost, od koroško-kranjskega mejnika Vršiča pa do ondi, kjer stopi potok Padež na Goriško, znaša celo 99 km. Od zahoda proti vzhodu pa je dežela bolj stisnena, široka je poprek le 20—30 km, pri Tolminu (med Kukom in Gradom v Kolovratu) celo le 11 km; v južnem delu se pa zopet razširi do

99 km (med izlivom Avše in iztokom Padeža). Vsa goriška meja je nekaj nad 500 km dolga. Skoro polovica te dolgosti, t. j. 220 km, pripada meji proti Kranjskemu. Z Italijo meji Goriško 162 km daleč, z Jadranskim morjem 57 km, s Tržaško okolico 30 km, z Istro 25 km in s Koroškim 10 km. Ko bi bilo Goriško lepo okroženo, znašal bi mu obod le 195 km. V tu opisanih mejah obsega Goriško skoro tretjino vsega Primorja, t. j. po katastru 2925·56 km², po planimetrični meritvi (H. Pencka) 2927·15 km², po triangulaciji pa 2953 28 km².

Na tem prostoru stanuje sedaj 220.000 prebivalcev. Mej njimi je 145.000 Slovencev, ki prebivajo na 2385 km² površja, in 75.000 Italijanov (med temi baje 2000 Nemcev), stanujočih na 568 štirjaških kilometrih.

Deželni barvi sta že od časov goriških grofov sem bela in rudeča (potrjeni od sl. ministerstva 19. dec. 1875. l. št. 529). Goriški grb je poševno od zgorej dol prerezan ščit. Na desni strani se vidi zlati kronani lev v višnjevem polji. Leva spodnja plat je šestkrat jednakomerno preprogana sè srebrno in rudečo barvo, od desnice navzdol proti levi. Gradiščanski grb je sè zlato in višnjevo barvo poprek razdeljen ter ima v sredi viseč sidrasti križ srebrne barve.*)

Goriški grb.

Kot mejna in prehajalna dežela je Goriška velike važnosti. Pa ne samo lega jo odlikuje, nego tudi krajevna izobrazba, njeno vodovje, različno podnebje, mnogovrstno živalsko in rastlinsko življenje ter prirodne lepote in prirodna čudesa. Goriško se vzdiga počasi od morja ter prehaja po širših in ožjih stopnjevinah zdaj položnejše, zdaj strmejše do zelo visokih slemen in vrhov. Kolika razlika leži med morjem in najvišjo točko vrh Triglava, 2864 m visoko! Prištejmo tem visokostnim razlikam še posebnosti tal in mnogovrstnost zemlje, in spoznali bodemo koj, da mora biti na Goriškem tudi podnebje zelo različno. Zatorej nahajamo v tem povsodi veliko izpremembo, veliko pisanost in večkrat celo nasprotnost. Kakor je vsa priroda na Goriškem mnogovrstna, tako so tudi prebivalci te majhne dežele mnogih narodnostij. In če zasluži goriška grofija v tem obziru prednost pred vsako drugo

*) To je baje stari oglejski grb.

deželo, ne zaostaja tudi v prirodnih lepotah za nobeno. Čeravno néso goriške visoke gore tako lepe in prijetne, kakor sè zelenimi gozdi in travnatimi pašniki obrastene srednje Alpe, katerih grebene in temena večni sneg in ledeniki krasijo, vendar nam ponujajo tudi naše Bolške gore veličasten pogled in krijejò v svojih dolinah marsikatero zanimivost, še malo poznano čudo. Z neko sveto grozo nas navdajajo one veličastne in gole vapnene stene in slemena sè svojimi visokoštrlečimi vrhovi, sè strmimi, večkrat po tisoč metrov navpično stoječimi. skalnatimi rebri in sè strahovito razoranim površjem njih gorskih planot. Glede te divje razoranosti, glede višine skalnatih propadov ter globine brezštevilnih razpok in kamenitih udrtin nadkriljujejo Bolške planine daleč vse severne vapnene Alpe, čeravno jim manjka na drugi strani prijetne slikovitosti. Kar se pa rastlinstva naših gora tiče, imenovati jih moramo pravi „eldorado“ vseh botanikov.

Med vsemi gorami pa se zlasti odlikuje mogočna podoba visokega Triglava in ostro izrezana piramida naprej stoječega Krna. Druge lepote nam ponujajo med temi velikani globoko urezane in stisnjene doline. Že koj na Predělskem sedlu zagledamo slikovito ozadje, katero delata impozantne stene Mangarta in Jalovca. Nižje doli nas pozdravlja ob strmem pobočji sezidana trdnjavica s spominkom njenih hrabrih braniteljev leta 1809 in nizko pod njo se vije Koritnica skozi Loško kotlino. Skoro potem se izgublja ta rečica v 470 m dolgo korito, zajédeno v živo skalo. 100 m nad tem koritom stoji novo sezidana trdnjavica, poprej razvalina nekdaj slavnega Bolškega grada, ravno ondi, kjer se tako približata Mangartovo in Kaninovo pogorje, da bi ja v sredi stoječi mož skoro dosegel z raztegnenima rokama. Korito je tu pa tam jedva 2 metra široko; globoko spodaj se čuje voda šumeti, a vidi se je ne. Z mosta, ki drži čez to omotično visočino, vidi se kaj lepo po Koritnični dolini, zlasti proti jugu. Malo niže se odpira na vzhodno stran čudno debro B a l š i c a. V njenem dnu leži večen sneg in pod njim si je izdòlbel mal potok svojo strugo, ravno tako kakor tudi v Z a d n j i c i pod Triglavom.

Tu na zahodni strani gorskega orjaka, ki se v vsej svoji mogočnosti vzdiga naravnost pred začudenim opazovalcem, nahaja se velikanska gòrska kotlina, podobna onej koncem Bohinjskega jezera, ki je obdana z nebotičnimi velikani in se zavija v polukrogu. okoli gore Bubica, katera je izmed ostalih gora proti sredi doline porinjena. Ob znožji tega gorskega amfiteatra vlečejo se temnozeleni gozdi, nad njimi se razprostirajo sočnati planinski pašniki, a visoko gori se vidijo proti nebu štrleče sive skalnate stene, nad katerimi se še fantastični zobje in rogovi vzdigajo. Še se nesmo tega nagledali, že nam zašumijo na uho mnogoštevilni slapovi, katere delajo gorenja Soča, zlasti ob izviru, in njeni dotoki. Z a d n j a T r e n t a nareja s svojimi drčami in plazovi

žalosten, ali presenetljiv vtisek. Med vsemi slapovi je najveličastnejši vodopad Boka pod Bolcem, kjer ravno pri cesti iz srede hriba mnogo vode v globočino pada in prši na vse strani. Manjši, ali slikovitejši slap je v Plužinah pri Bolcu. Lepi so tudi slapi Volarije, Zalaščice pod Razorom, Bače pri Podmelcih in „pod ključem“ ob cesti iz Tolmina v Modrej, ki se pa le ob deževji vidi.

Sedaj pa smo dospeli že v prijazno Kobarijsko in Tolminsko dolino. Tolmin stoji na vzvišenem kraji med Sočo in Tolminsko ravno sredi hribov, ki ga obdajajo v okrogu od vseh stranij. Nad njim se vzdiga osamljeni kopičasti hribček z razvalinami nekdaj mogočnega grada „Kozlov rob“. Bolj zadej (proti severovzhodu) teče Tolminka skoraj skozi jednako korito, kakoršno je pri Bolškem gradu. Blizu ondi, kjer se v globočini združi Zalaščica s Tolminko, nahaja se imenitna Dantejeva jama. Uro hoda pod Tolminom priteka Idrijca v Sočo. Pri sv. Luciji držita po 29 m visoka mosta*) čez obe reki, ki sta se blizu 30 m globoko zajedli v živo skalo in jo prav mnogovrstno izdolbli. Pod sètokom je Sočina struga 5—6 m široka, v „lesah“ pod Kosmerico pa se tako stisne, da ni čez 2 m široka in da bi jo človek lahko v teku preskočil. Do Ročinja je Soška dolina zelo divja. Tu se pa spremeni, hribi se odmaknejo nekoliko, in po njih se vidi vse polno belih cerkva. V Kanalu je lep 16 m visok most čez Sočo in prijazen grad vojvode Blacas. Na vzhodni strani se širi Banjška in Trnovska planota sè slavnoznanim državnim gozdom. Pod Plavimi postane Soška dolina zopet neprijazna ali pri Solkanu odpre se nov svet.

Na desni strani se opazijo parčni nasadi pri Štmavru, in dalje proti zahodu se širijo prijetna Brda, vsa polna trt in sadnega drevja. Tudi druga znamenita drevesa opaziš tu pa tam, n. pr. velik kostanj na Dobrovem, ali pa bršljan v Vipolžah. Čisti zrak okrepčuje človeka in njegovo oko razveseljujejo prijazne hiše z ličnimi cerkvami, katere se raz vsak grič belé. In mnogoštevilne razvaline nekdanjih gradov (zlasti v Vipolžah, Višnjevku in na Korminski gori) spominjajo nekdanjih viteških časov, ko je bilo podložno ljudstvo hudo tlačeno. Nasproti Brdom se vlečejo skoro jednaki hribi proti vzhodu in napolnjujejo Vipavsko dolino. Tudi po njih raste najžlahtnejše sadje, a trta je zelo opešala. Spredej leži senčnati gozd Panovec s prijazno Kostanjevico, nasproti goriškemu Gradu. Za Panovcem je skrit Kromberški grad z lepimi vrti in nasadi. Dalje slede lepe vasi in na gričih mogočni gradovi, n. pr. na Vogerskem in v Rihenbergu, kjer je Lanthierijev grad z novim stolpom pravi biser Vipavske doline. Grad v Križu je sedaj sicer že razvalina, ali njegovo zidovje štrli še visoko po konci. Tudi Dornberški grad in tabor nad Čr-

*) Oni čez Sočo je 29 m visok nad navadnim stanjem vode (3 m), drugi čez Idrijco pa 28·5 m.

ničami sta sedaj razvalini. Proti Kranjskemu meji Vipavsko dolino mrzli Hubelj, ki goni mnogo žag in mlinov ter napravlja slikovit vodopad.

Furlanija je res bolj jednolična, pa veseli nas vendar rodovitnost zemlje, katera se ondi že nad dvetisoč let obdeluje. Po poljih so zasejane cele vrste murb in po njih se spenja vinska trta od dreva do dreva, kakor na dolgo spleteni venci. Vmes pa držijo ravne ceste in vežejo lepe vasi med seboj. Blizu morskega obrežja se vzdiga 73 m visoki oglejski zvonik (njegov temelj leži samo 2·3 m nad morjem). Kakor velik kazalec nam kaže mesto nekdanje slave in mogočnosti, a spominja nas minljivosti vsega posvetnega. Z njega imamo krasen pogled na vse strani, zlasti pa na bliščeče morje, na Benetke sè zvonikom sv. Marka in na celo dolgo vrsto Tirolskih, Karnskih in Julijskih planin.

Z oglejskega zvonika se pregleda tudi ves Kras proti Trstu in še dalje proti Istri. Čeravno je njegovo površje žalostno, vendar nam odkriva v svojih podzemeljskih jamah nepričakovana čudesa. V novejšem času obiskujejo najbolj Divaško (prestolonaslednik Rudolfovo) okapnico, južno od železniške postaje, ker so vse kapniške tvorbe v njej zelo čiste, sneženo bele. Našli so jo meseca maja 1884. Okapnica „Vilenica“ pri Lokvi nema sicer tako velikih podzemeljskih prostorov, kakor slavna Postojnska, vendar pa so njene podobe iz bliščečega kapnika ravno tako lepe. Vhod obeta malo, ali zato pa je njena notranjost tem lepša. Po kamenitih stopnicah se pride 257 m globoko na „prižnico“, katera visi nad strašanskim propadom. Jama se deli v dva hodnika: glavni drži proti Trebiču, kjer se nahaja v globini od 300 m mirno tekoča voda; drugi pa bolj k severozahodu proti Danam in Dutovljam. Tudi njo je obiskal cesar Franc I. 1818. V kraških okapnicah vise mogočni stebri izpod stropa navzdol in njim nasproti se vzdigajo drugi od tal navzgor. Mnogokrat so se že srečali in sklenili v jeden sam steber. Ti kapniki delajo različne podobe, sedaj posamezne, sedaj v gručah stoječe. Vidijo se n. pr. podobe križa, Matere božje, angelji s peroti, perice ob potoku, prižnice, oltarji, prostorne sobe, kakor plesišča i. t. d. Druge znane kraške okapnice so: Malanica pri Sežani, Jerihovica blizu Klanca pri Gorjanskem, Vodnik pri Tubljah (proti Brjam), Lokvica pri Opatjem selu, v Jamljah (lani najdena), Leskovica pri Nabrežini, v Gabrovici, na Proseku, i. t. d. Mnoge izmed njih (n. pr. jameljska, gabroviška) imajo tudi prazgodovinske ostanke in sledove, da so v starodavnih časih ljudje po njih bivali.

Preznamenita je Škocijanska jama in tamošnji prirodni most. Notranjska Reka teče namreč pod širokim obokom, na katerem stoji cerkev in vas Škocjan. Na zahodni strani zija velikanska udrtina, t. j. 160 m dolgi Škocjanski dol. Po njem teče Reka in napravlja 13 m visok slap. Nad slapom je postavljen

nov 14 m dolg most, ki se vzdiga 60 m nad njim. Nad mostom pa se potrebuje še 80 m višine do roba dola in tako iznaša vsa globina, v katero se Reka konečno izgublja, 153 m. Pa tudi podzemeljski tok Reke preiskali so $2^1/_2$ km daleč in našli, da napravlja še 24 manjših slapov. Smer jame se vleče proti severozahodu, torej proti Divaški postaji. Struga je skoro neprestano s skalami posuta, jama pa na nekaterih krajih zelo zožena, na drugih pa široka in visoka, kupolam podobna. Najimenitnejši tak prostor v jami je „Rinaldinov dom". Tudi v Škocjanski jami se nahajajo prazgodovinski ostanki.

Tudi Kras ima svoje gradove, med katerimi slovi zlasti Devinski, sezidan vrh navpične stene ob morji (26·5 m visoko). Obdan je krog in krog z mnogimi zidovi, nasipi in trdnjavicami in njegovi stolpi gledajo ponosno v spodej pluskajoče sinje morje. Pod novim gradom ob morji se vidijo razvaline starega in fantastično steno „nuna". Blizu grada je slavnoznani park, morda ravno tam, kjer je stal že davno pred Kr. r. imenitni gaj lovske boginje Dijane. V njem rasto skoro vedno zeleni hrasti in terebinte. Sè strehe Devinskega grada vidijo se proti severu razvaline Doberdobškega grada, ki se je tudi ponosno vzdigal nad malim jezerom. Iz tega se odteka voda v staroslavno, klasično reko Timavo, kjer se je bilo začelo prvo kulturno živenje na Goriškem. Vergil pripoveduje, da je imela sedmero šumečih izvirov ter jo imenuje „mater morja" ; sedaj pa prav pohlevno pritekla iz treh votlin ter se po kratkem toku v morje izliva.

Slikovitost Krasa povzdiguje tudi železnica in njene zgradbe. Od Ležeč do Proseka je napeljan 38 km dolg vodovod, ki daje vsaki dan 1600 kubičnih metrov vode za nasitenje strojev ter za domačo potrebo postajam in stražnicam na vsej omenjeni progi. Na zahodni strani postaje Nabrežina drži železnica čez 640 m dolgi in poprečno 20 m visoki vijadukt, najvažnejšo umetno zgradbo kraške železnice. Tvarina (najlepši školjknati vapnenec) je vzeta iz bližnjih kamenolomov. Oboki so 9·5 m široki. Koj za vijaduktom naredili so železnici tir skozi 19 m globoko skalnato zaseko. Koncem zaseke odpre se potovalcu prvikrat razgled na sinjo Adrijo, ki 160 m nižje ob skale pljuska. Ta pogled na brezkrajno morsko gladino preseneti vsakega, ki prvikrat zagleda morje. Blizu Nabrežine je vodni stolp, ki pa stoji že na tržaških tleh. V ta stolp vzdigajo studenčno vodo sè sesalnicami od morske obale 145 m visoko, da preskrbujejo ž njo postajo Nabrežino. Tudi tržaško mesto je napeljalo iz teh studencev, katere Slovenci imenujejo Brojanica (italijanizatorji pa „Aurisina"), pitno vodo v Trst l. 1885. — Opomniti je tudi treba, da kaže Kras svojo najneprijaznejšo stran tujcu, ki potuje po železnici ali veliki cesti, a prijazni kraji, kakor Tomaj, Dutovlje, Rodik ostanejo skriti.

Raznoličnost Goriškega se kaže tudi v njega prebivalstvu. Ne samo, da si tu podajata roki veliko slovansko in romansko

pleme, nego tudi način življenja je mnogovrsten. Prebivalci visokih gora se rede večinoma od živalskih pridelkov, od mleka, sira in masla, ravno tako kakor v škotskih gorah. Na nasprotnem delu grofije pa žive ob nezdravi obali siromašni ihtiofagi in sprevajajo večino svojega življenja na zibajočih se ladjah ter ne mislijo na drugo, kot na obilen lov, drugači se morajo sè školjkami zadovoljiti. Koj zraven voda, po katerih ribiči vozijo, pa zagledamo bujna rižišča, ki nas spominjajo na pridelke tropičnega pasa. Na

Goriški grad.

Trnovski planoti poznajo le tista žita, kakor v severni Evropi, namreč rž in ječmen; a v Gorici, ki je le nekaj kilometrov oddaljena, raste oljka in prezimujejo citrone na prostem. Na Krasu pa nahajamo kraje, ki bi jih prav lahko primerjali Libijski puščavi. Težko se bode torej našla katera druga dežela, ki bi na tako malem prostoru združevala toliko mnogovrstnost in raznoličnost, kakor ravno Goriška.

Prirodoznanski opis.

Navpična izobrazba, zemeljska sestava in površje.

Goriška dežela vzdiga se kaj različno nad morsko gladino. Skoro tretjina vsega površja leži niže, kakor 350 m nad morsko gladino in zato se imenuje ta del nižavje. Obilni dve tretjini pa ležita nad omenjeno višino in spadata zaradi tega k višavju.

Večina nižavja je malo nad morjem vzdignjena ravan ali nižina. Ta pokriva jugozahodni del Goriškega in sicer obilno petino vsega površja, t. j. 550 km². Steguje se od morja proti severu ob dolenji Soči do Gorice in Kormina. Od Krasa in Brd loči nižino železniška proga med Nabrežino in Italijo. Ob morski obali je suha zemlja tako malo vzvišena, da je velik kos morje zaliva, zlasti ob času plime. Okoli Akvileje stoji nižina le še 5 m nad morjem. In tudi naprej do sètoka Soče in Tera vzdiga se ravan skoro nevidljivo do 12 m. Zato imenuje ljudstvo ta del nižine dolenjo Furlanijo ali „nizke Lahe“ („il basso piano“). Še le nad cesto iz Gradišča v Višek je svet bolj vzvišen (Chiopris 34 m, Corona 39 m, Fara 46 m) in doseže v znožji Brd 50—70 m nadmorske višine, (Kormin 63 m, Koprivno 50 m, Ločnik 70 m). Razen malega hriba Medejskega 132 m in Brda 116 m pri Fari je vsa nižina popolnoma gladka. Oba omenjena griča sta kraške narave in značaja. Reške struge so prav malo zajedene in le nizki nasipi jih spremljajo. Ker je zemlja za obdelovanje prikladna, je ves svet razen obmorja dobro naseljen. Vasi so navadno bolj daleč vsaksebi, pa tudi prav velike. Ravne in dobre ceste jih vežejo.

Južni del je močvirnat (lagune, paludi), in iz stoječe vode se vzdiga nezdrav, mrzličast zrak. Za čiščenje prekopov in vzdrževanje nasipov potroši država nad 3000 gld. na leto.

Na severni in severovzhodni strani prehaja nižina v brdast svet (brdje). Ta zavzema skoro pravo središče Goriškega in se vleče počez od beneške do kranjske meje, 35 km na dolgo in

10—12 km na široko. Brdje, in sicer prava Brda na desnem bregu Soče, pokriva 133 km², brdast svet na levem bregu Soče po Vipavski dolini pa 257 km², torej skupaj 390 km². Med brdje segajo doline od 50 do 100 m nad morsko gladino in nad njimi se vzdigajo brda še 100—200 m višje, redkokedaj več. Važnejše doline med brdjem so: Prevalo in Trebcž 7·32 km², Rutarska dolina 1·29 km², Reška 1·76 km², Dolenjska 1·57 km², Goriška ravnina 18·171 km², Renška kotlina 11·542 km², Lijak 5·8 km², Ajdovška ravnina 5 km², Dobravljiška-žabljiska od Mušine do kranjske meje 5·22 km²; skupaj torej 57·70 km². Hrbti in podolgasta brda so vedno široka in ploskasta, pobočja so pa navadno strma. Vmes tečejo male vode zelo počasi in padajo prav malo. Zato narejajo velikokrat močvirja, zlasti predno se izvijejo izmed brd (n. pr. Oblinč in Vrbačina, Lijak). Na višinah so polja in vinogradi, (pa tudi mali gozdi), v nižinah pa travniki. Ceste in poti se vijejo po brdih, sedaj gori, sedaj doli. Svet je rodoviten, vsaka ped zemlje dobro obdelana in vasi so prav gosto po hrbtih potresene, pa tudi majhne, včasi je le nekaj hiš vkup. Vmes pa je mnogo pristav in gradov velikih posestnikov, ki imajo tu obširna zemljišča.

Višavje delimo v nizko gorovje ali hribovje (od 350 do 800 m nadmorske višine), v srednje (800—1600 m) in visoko gorovje (nad 1600 m). Nizkega gorovja prav za prav nemamo v goriški grofiji. Kras bi sicer po svoji visokosti spadal v to vrsto, ali tako ustvarjen svet imenujemo planoto (visoko ravan). Srednja višina dolenjega (zahodnega) Krasa znaša 200—300 m, gorenjega (vzhodnega) Krasa pa 300—400 m. Tudi Kras zavzema dobro petino Goriškega površja in napolnjuje jugovzhodni rogelj naše dežele. Od daleč je podoben valoviti ravnini, iz katere se vzdigajó lepo okrogli hribi in podolgasti, lahko obokani hrbti. Kjer se nahaja med Krasom kaka dolina (n. pr. ob potoku Raša), ondi so pobočja nenavadno strma, in struga je prav globoko zajedena. Tudi proti morju spušča se Kras zelo strmo, nekoliko zložnejše pa v nižino. Pri sv. Polu in Redipolji stegata se dve gorski ostrogi od Krasa v nižino.

Kraška planota je obrobljena z golimi, precej visokimi hribi in pogorji (Trstelj, Gaberk, Čuk, Žekanec i. t. d.). Površje je zelo neravno, nahaja se vse polno dolov in kotlinic ter malih goličav, iznad katerih se vzdigajo kupi kamenja ali pa skalnati vrhunci in goli grebeni. Skoro ravno po sredi te planote se vleče, vštric sè Žekancem ozka, udrta dolina od Sežane do Brestovice in Jamelj, ki se spušča navzdol od 200—60 m nadmorske višine. Vasi obdaja precej rodoviten svet, za tem so na okoli senožeti in na zadnje pašniki z „grižami“ (velikimi kupi ostrega kamenja). Najbolj pust je svet okoli Nabrežine, Proseka, Komna in Vojščice.

Srednje gorovje je najbolj razširjeno na Goriškem, ker pokriva več kakor tretjino vsega površja. Začenja se na severni

strani brdja in sega do pobočja visokih gora, ki držijo od Kanina proti jugovzhodu mimo Pirhovca, Krna in Vogla do Črne prsti. Na južni strani spremlja to pogorje globoko udrta dolina, ki se vleče od Rezije mimo Srpenice, Kobarida, Tolmina in Grahovega do Podbrda. Vse Tolminske ravnine merijo 54·8 km^2. Splošni značaj srednjega gorovja so bolj ostri hrbti in zelo strma pobočja. Vsi posamezni deli so veči in obširnejši; le kjer se vapnenec prikazuje, nahajamo mnogo vrhov, malih brd in navpičnih strmin (čukel). V našem srednjem gorovji pa imamo tudi obširne planote, ki so povsem kraškim podobne, le da višje ležijo (njih srednja nadmorska višina znaša 1150 m), a znižujejo se polagoma proti zahodu. Te planote imajo tudi na vse strani jako strma, včasi skoro navpična pobočja, ki se spuščajo 400—600 m navzdol v dolino. V njih znožiji izvirajo navadno studenci, dočim trpe planote veliko pomanjkanje pitne vode. Strma rebra so večinoma z gozdom obrastena, na hrbtih pa so obdelana polja in travniki s človeškimi bivališči do 900 m, celo preko 1000 m visoko. Vasi so male in redke; na posameznih brdih stoje osamljene kmetije.

Najsevernejši del Goriškega pokrivajo visoke gore (nad 580 km^2). Njih značaj je veličasten, strahovit. Grozno veliki in široki hrbti nosijo še zelo visoke vrhe in rte. Od teh hrbtov cepijo se na vse strani mogočne veje in panoge proti glavni dolini. Po njih se spuščajo celi plazovi grušča in kamenja, izmed katerega kuka borna trava. Doline so navadno po 1000 m globoko urezane in k njim se spuščajo obronki neizrečeno strmo, mnogokrat navpično. Ozadje teh dolin je skoro okoli in okoli obdano sè skalnatimi stenami in le s kake razpoke pada in se prši voda v dolino. Le nekatere doline (n. pr. Baška) so že tako daleč zajedene, da se po njih lahho prav polagoma vzpneš do sedla. Nasproti pa potrebuješ mnogo časa in truda, predno se popneš tudi do ne posebno visokih gorá. Vode so deroče in naraščajo o deževji strašansko. Velike povodnji, ki so v visokih gorah navadne, spremenijo tudi majhne potoke in sušče v neukrotljive lijake, ki pred seboj vse razdirajo in odnašajo. Zemlja se le malo obdeluje in sicer jedino v dolinah in ob zložnejših rebrih. Ker so gozdi skoro popolnoma iztrebljeni, plazi se na viših krajih le še ruševje (cerenje) po skalnatih tleh. Nad tem rastejo prav lepo dišeče planinske cvetlice z nizkimi stebli in velikim cvetnim perjem. Nad 2600 m pa se nahaja le še mah in lišaj. Taki vrhi so skoro z vednim snegom pokriti. Na visokih in širokih slemenih zelenijo dobri pašniki in tukaj pasejo pastirji svoje čede in delajo sir. Planinstvo se nahaja povsodi v visokih gòrah in daje glavni vžitek redkemu prebivalstvu.

Po tu opisani navpični izobrazbi deli se Goriško najprimernejše na tri glavne dele, od katerih ima vsak še dva ali tri razdele:

I. Južni del: 1. Furlanska nižina z močvirji vred*) meri . . . . 534·537 km².
2. Kras brez Štijaka, pač pa do zahodnega roba ob Soči . . . . 535·757 km².

Pluženski slap pri Bolcu.

*) Močvirja v občini Gradež merijo 123·336 km, z onimi v občinah Oglej in Morosini pa vkupno 138 km².

II. Srednji del: 1. prehajalni pas: a) vsa Brda na desni strani Soče . . . 132·833 km².
b) Vipavska dolina sè Štijakom*) . . 257·000 km².
2. Kanalsko srednje gorovje z Grgarjem in Ravnico . . . . . 161·475 km².
3. Trnovska planota:**) a) zahodna ali banjška . . 85·212 km².
b) prava trnovska planota s Čepovanom . 181·940 km².

III. Severni del: 1. Tolminsko - cerkljansko srednje gorovje (brez Loma) . . . . 446·673 km².
2. Tolminsko visoko gorovje . . 224·500 km².
3. Bolško visoko gorovje (brez Trnovega in Srpenice) . . . . 360·300 km².

Ko bi iz zraka dol opazovali naše gore, videli bi, da se skoro vsako pogorje, vsak hrbet in rob vleče od severozahodne proti jugovzhodni strani in sicer med seboj vzporedno. Le v severnem delu grofije držijo pogorja malo bolj od zahoda proti vzhodu (n. pr. Črna prst, Šenvijška planota). Prav malokje (n. pr. v Kanalskem pogorji, ki napravlja s poldnevnikom kot od 37⁰) je obrnjena njih smer od severovzhoda proti jugozahodu. Črta med Voglom in Gradom zaznamuje os spremembe pogorij, in Sočino koleno pri Modreju je središče spremembe. Ta pravilnost, ki se dosledno ponavlja, kaže nam, kako so naše gore nastale. Ob času, ko so se vzdigale Alpe iz zemlje, pritiskala je velikanska moč od podolžne alpinske osi proti jugu in jugozahodu in tako je vzporedila posamezna gorstva kakor velikanske gube, podobne valovom, ki nastanejo, kadar vržemo kamen v tolmun in se pomikajo od središča proti kraju. Ravno tista moč je prevrgla vse sklade naših gora in pomešala razne plasti med seboj. Bolj mehke snovine n. pr. lapor ali opoka, (Mergel), skriljenec in peščenec) so bile stisnjene in zgnetene, vapnenske plasti so se pa zvile in kakor lok pregnile. Tako so nastale podzemeljske jame, obokani prostori in hodišča proti sredi gorá. Marsikatera plast se je prelomila, in zato nahajamo toliko razpoklin in špranj ter na daleč raztegnjenih razorov.

*) Ranjki Fr. Erjavec je učil, da treba računati k Vipavski dolini ves svet na desnem bregu Branice in zraven še Štijak z Raško dolino.

**) Vsa Trnovska planota kot gorska skupina med Gačnikom, Idrijco, Sočo in Vipavsko dolino obsega 390·780 km².

Vse visoko gorovje obstoji skoro iz samega vapnenca (takoimenovane rhätiške tvorbe), mnogokrat dolomitu podobnega. Tak vapnenec nahajamo v srednjem gorovji le vrh Matajora (1640 m). V Bolški kotlini se prikazuje tudi rudeči vapnenec in vapnenski skriljenec ter sivi ali črnikasti peščenec, ki je včasi laborskemu sprimku (konglomeratu) in kredi podoben. Ob pobočjih nahajamo novejše sklade grušča in laborja. Na obronkih Bolške kotline in na hribu Straža se pozna, da je nekdaj voda tekla 50—80 m nad srednjo višino kotline, kajti tam slone ostanki nekdanje diluvijalne skorje na erodovanem peščencu, ki je flišu podoben (fliš je jednakomerno drobnozrnasta mešanica iz peščenca in opoke, ki ima malo okamenin). Srednje flišasto dno kotline se je moralo torej pozneje usesti, takrat ko se je neogên-kvartarno Primorje pretvarjalo v sedanje. Tudi Rabelnik in Praprotnica, potem griči pri Svinem in Sužidu, so bržkone starejše, eocênske tvorbe in sicer gorenje fliševe plasti. Širše doline so napolnjene in poplavljene z vapnenčevim gruščem, prodom in peskom. Od Kobarida notri v Baško dolino se vlečejo zaporedoma plasti kaprotinskega in spalanškega vapnenca.

Matajorovo in Kanalsko pogorje je sestavljeno iz numulitskega peščenca, konglomerata in kredastega vapnenca. Čuden je sipec pri sv. Luciji, kakoršen se ne nahaja nikjer drugodi med centralnimi Alpami. Pri Deskljah se dviga na dan rudeča opoka, rumenkasti vapnenec in siv labor. Okoli sv. Lucije, Volč in Podmelec nahajamo siv in rudeč opokast vapnenec, z rožencem pomešan. Cerkljansko hribovje obstoji iz starejših tvorb (vapnenec in skriljenec hallstadtskih in esino-plastij), ki so nastale v premogovi dobi. Mlajši je z dolomitom pokrit skriljenec v gorenji Idrijski in Baški dolini. Pri Ravnih se nahajata dve votlini s kapniki in čudno brušenim konglomeratom. Trnovska in Banjška planota je sestavljena iz belega vapnenca (Plassenkalk) noveje dobe (gorenji jura). Ob južnem pobočji se opažata peščenec in opokasti vapnenec eocênske tvorbe, ki imata v sebi ostanke okroglih polževih lupin (numulite). Najnižja plast Trnovske planote je volčanski vapnenec, ki je ob Soči v tankih slojih naložen, mnogovrstno pregnjen, opokast in s sivim ali rudečkastim rožencem pomešan. Nad njim leže mogočne sive plasti vapnenca v zvezi z brekcijami, potem tu pa tam tudi opokast skriljenec in dunajski peščenec (tasello). Vrhu tega se kažejo propadne stene hallstadskih plastij v zvezi z guttensteinskim vapnencem. Kot ostanek sprhnelih tvorb se nahaja po globelih in ponikvah rudeča, železonosna ilovičasta prst („terra rossa“), ki je pomešana z dobro črnico (humus) od drevesnih odpadkov. Ta je tako obilna, da se na njej prav dobro razvija rastlinstvo. Če pa se najedenkrat posekajo gozdi in odvzame tlom obrambeno streho, da solnce in dež prosto na nje padata, tedaj se razdrobi prst ter veter in dež jo odneseta. Kmalu se pokaže golo kamenje in kraška puščava je gotova.

Dolina med visokim in srednjim gorovjem je vsa napolnjena s (tretjegornim) vapnenčevim gruščem, ki se včasi scvre v sprimek. Ta sega nad 700 m visoko ter napravlja cele griče in brda. V Kanalski dolini se vidijo skoro povsodi velike stopice (Terrassen) konglomerata. Kakor v Bolški kotlini, tako se nahajajo tudi pri Ločniku stare gruščeve stopice nad novejšimi konglomerati, ki leže na zvitih fliševih tleh, katere je Soča pri Gorici popolnoma razjedla in erodovala. To je zopet dokaz, da se je tudi Goriška dolina znižala po kvartarni dobi. Tla Vipavske doline med Trnovsko planoto in Krasom ter Brda so eocênska iz tercijarne tvorbe. Na dnu leže eocênski različno debeli in mrbljivi peščenci (sovdan), med katere je vložena opoka ali pa konglomerat. Le tu pa tam se prikaže v mali meri tudi nižje ležeči numulitski vapnenec. Produkt razprhnelega tega kamenja je železonosna, peskovita, rudnin uboga ilovičasta prst, ki se rada suši, razpoka in v prah razprši. Le na takih krajih, ki so pred vetrom in vodo zavarovani, se nahaja boljša zemlja. Vmes nahajamo trdni, z vapnenskim cementom zvarjeni peščenec, ki se rabi za zidanje in mlinske kamene.

Med lagunami pri Gradežu se nahajajo sipinski griči iz vapnenčevega (ne posebno drobnega) peska, ki je zelo podoben onemu, ki je naložen na kvarnerskem otoku Sansiku. Soška dolina in gorenja Furlanska nižina je napolnjena z nalivnim (diluvijalnim) gruščem, ki je navadno v labor strjen. Vrhu tega pa se nahaja novejša naplavina (alluvij), obstoječa iz proda in peska, ki sestavlja zlasti dolenjo Furlansko nižino. Ob znožji Brd in Krasa je debelejši prod, blizu morja pa drobnejši sviž in prod. Zato je zemlja v gorenji Furlaniji manj rodovitna, nego v dolenji.

Ker je skalovje v visokih gorah jako trdo, zato le težko razpada in prhleje. Zemlja je torej zelo peščena in s kamenjem pomešana. Odkar so gozdi izginili, jo voda še bolj izpira in odnaša. Tako ima skoro vse Bolško nerodoviten svet. V tolminskem srednjem gorovji se spreminja opoka v ilovico in ta se mnogokrat nahaja med zemljo. Sem ter tja se nahaja tudi bliščenec, dalje kovinski sledi in v oglje spremenjen les (premog). Vapnenec trnovske in banjške planote se bolj mrvi, prhleje bolj hitro in se spreminja v zemljo, ki je tudi rodovitna, kjer je drevje zasajeno. Ob pobočjih je zemlja ilovičasta, vlažna in ne pušča rada mokrote va-se; če jo pa že sprejme, potem jo tudi več časa obdrži.

Rodovitnost zemlje zavisi od tega, ali so tla rahla in ali puščajo va-se vodo in zrak. Čim drobneji je vapnenčev peščenec, tem rodovitnejši je. Po vsem visokem gorovji je povsod zadosti studencev, le ob golih pobočjih so se ti deloma že izgubili, kar je na veliko kvar živinoreji. Zaradi pomanjkanja gozdov se deževnica ne more med listjem in drevesnimi odpadki izgubiti, nego zbeži po strmih jarkih naravnost v potoke in reke, ki nenavadno naraščajo in poplavljajo v dolinah rodovitna polja. Tudi prehod

čez take reke je včasih po več dnij zaprt tam, kjer ni trdnih mostov. Posebno narašča Soča po vsakem deževji in prinaša mnogo proda v nižino pod Gorico, katerega odlaga ob nizkih bregovih tjedoli do svojega izliva. Njena struga se vedno bolj zvišuje in zato je treba nasipe ob bregu vedno z nova popravljati, kar stane mnogo denarja.

Najlaže se pa drobi sovdan v Brdih in Vipavski dolini. Sestavljen je iz debelih kremenastih zrn, ki so zvezana z ilovičasto snovjo. Na površji sprhneje sovdan, vezilna snov razpade v prah in nareja rujavkasto-rumeno zemljo, ki se pomeša z ilovičasto opoko in kremenastim peskom. V taki zemlji raste najbolje vinska trta. Na južni strani Brd ima ilovica razne barve (tudi belo) in je pomešana z deli železne rude. Taka zemlja je tudi v znožji Krasa pri Tržiči. Zato so najrodovitnejša polja okoli Kormina, Medeje, Mariana in Tržiča. Pri Gradišči je pa zemlja veliko lahkeja, ker je voda preveč grušča in peska nanesla. V dolenji nižini je obilno rodovitne črnice in le ob morji postaja peščena.

Spodnji skladi Krasa obstoje iz numulitskega peščenca (eocênske tvorbe), ki se pa le ob istrijski meji in pri Štijaku na dan prikazuje. Površje sestavlja kredast vapnenec (hippuritovec). Podolgaste doline Branice, Raše in Reke so po sredi napolnjene z eocênskimi plastmi, ki se vlečejo čez Kozino tudi dalje doli v Istro. Pri Rodiku, v Škocijanu in Ležečah se vidi tudi premog. Medejski hribček obstoji tudi iz kredastega vapnenca in spada torej h Krasu. Od najseverozahodnejšega roglja Kraškega spušča se nizki hrbet v frijulsko nižino. En del tega je hribček v Gradišči. Med Gradiščem in Medejo se pod zemljo lahko naleti na sledove tega hrbta, n. pr. pri kopanji vodnjakov. Brdo pri Fari je pa iz peščenca sestavljeno.

Vse plasti Krasa so močno zvite in prevržene. Največje gube se nahajajo na vzhodu in se proti zahodu vedno bolj zmanjšujejo. Na vzhodu pa so plasti mnogokrat navpik postavljene, da, včasi celo nazaj obrnjene. Ob vsem severnem robu Krasa so kredne in numulitske plasti popolnoma premetane, poslednje leže nad fucoîdnim peščencem. Zaradi te premetbe padajo mlajše plasti strmo na obe strani ven, a glavne tvorbe leže vodoravno. Kakor že rečeno, obstoje te glavne tvorbe iz krede, med njimi pa se nahajajo eocênske kotline z numulitnim robom. Kjer so tla sestavljena iz krede in numulitskega vapnenca, tam se nahaja ostro, izprano kamenje. To kamenje se v vodi mnogo hitreje topi, nego čist vapnenec, in prav rado razpada. Zato deluje voda nanj s početka kemično, potem pa kemično in mehanično ob jednem ter napravlja lijcu podobne rupe, votline in okapnice. Posebno tam, kjer so plasti vodoravne ali skoro vodoravne, je to podzemeljsko delovanje vode prav lahko. Učenjaki imenujejo te kraške rupe „geologijske orglje“. Vedno so v zvezi z „rudečo prstjo“, ki je takorekoč neugasljiv pepel vapnenčev. Voda širi vedno bolj rupe

in dole ter mnogokrat se združita dva sosedna v jednega samega, kakor n. pr. pri Škocjanu.

Kjer pa so tla peščena in opokasta, tam so griči in hrbti lepo zakroženi, zemlja je rodovitna in marljivo obdelana. Vendar se nahajajo gozdi tudi na krednatih tleh. Čeravno je Kras ogoljen, vendar ima še mnogo okroglih gričev zaradi vztrajnosti vapnenčeve. Ti griči so le ostanek nekdanje najstarejše odeje Krasove, t. j. komenskega skriljenca. Ta se vleče po sredi Krasa od Sežane proti Tržiču in ima v sebi prav dobro ohranjene odtiske rib. Komenski skriljenec je razcepljen v tanke plošče, ki nosijo v sebi roženec in bituminozni vapneni skriljenec. Da je bilo površje sedaj tako razjedenega Krasa nekdaj popolnoma drugačno, to se vidi iz nekaterih fluvijatilnih skladov, ki se tu pa tam po Krasu nahajajo. Take starejše tvorbe so n. pr. penaste kroglje (Sinterkugeln) v pesku pri Repnem, grušč pri Motavunu in Škofljah, in tufasti peščenec v neki rupi pri Šenpolaju, ki ima bobovec v sebi.

Kot mramor služi gorenji rudistni vapnenec, t. j. beli (pa tudi sivi in rudeči) vapnenec z vapnenimi brekcijami, n. pr. pri Nabrežini. „Kozinske plasti“ med Kozino in Vremom so postale pod vplivom sladke vode v eocênski dobi (polži in školjke iz sladke vode) ter imajo tudi dobre premogove žile. Od mlajših sedimentov se nahaja le rudeča prst po globelih in razpokah. Med Krasom in morjem leži gosta peščenčeva plast, ki zapira votline in odprtine Krasove proti morju, tako da vode ne morejo tam prodreti k morju, nego morajo daleč gori proti severozahodu teči.

Kraško kamenje je neizrečeno trdo, včasih skoro zveneče, in zelo malo mrbljivo. Samo po nekaterih krajih se nahajajo plasti meljastega vapnenca, ki dajajo prav dobro in iskano tvarino za posipanje cest in vrtnih potov. Čisti kraški vapnenec ima v sebi 80—97% oglenokislega vapna, 1—5% železnega okisa in ilovice, 0—0·5% kremenčeve kisline in 1—10% neraztopljive tvarine.*)

Na Krasu je najbolj razširjena rudeča, železonosna gručasta zemlja (terra rossa), pomešana z drobnim vapnenčevim gruščem in peskom. Neobdelana je sestavljena iz 75·9% kremenčeve kisline, 4·4% oglenokislega vapna, 1·6% oglenokisle magnezije, 0·4% žveplenokislega vapna, 5·3% ilovice, 12·3% železnega okisa; potem ima še sledove o kloru, kaliju, natronu i. t. d. Zaradi obilne množine železnega okisa vlači ta zemlja amonijak iz zraka in ga obdrži v sebi. Zato je ona najrodovitnejša izmed vseh kraških prstij in najprikladnejša za polja, vinograde, travnike in gozde, ako zadosti dežuje in se jej mokrota ohrani. Škoda pa, da se tako rada osuši. Tedaj razpoka prav na globoko in izgubi vso vlago, posebno blizu obale, kjer poleti tako redko dežuje. Suša

*) Mojsisovics, Zeitschrift des deutschen und österreichischen Alpenvereins, 1880, str. 111.

Slap „Boka“ pri Bolcu.

in veter spreminjata rudečo zemljo v lahek prsten prah, katerega veter odnese, ali pa vsak naliv odplavi, in tedaj ostane na njivah sam grušč, tako da jih je žalostno gledati, posebno po zimi. Ista zemlja torej, ki lahko provzroči slabo žetev in bedo, ista zemlja je pri zadostni mokroti tako rodovitna, da rodi trikrat zaporedoma najlepšo pšenico, ne da bilo treba njive gnojiti. Da je zelo prikladna tudi drevju, to dokazuje trnovski gozd. In celo po čisto golih stenah uspeva drevje, samo če je kje v kaki špranji nekoliko rudeče zemlje. Zverinjak pri Devinu ima kolikor mogoče neugodna tla, a vendar rasto na njih skoro vedno zeleni hrasti in terebinte.

Na brdih in višjih krajih se nahaja temna, kot čreslo rujava zemlja, ki je nosila delj časa gozde in ima torej več rodovitne snovi v sebi. Izgubila je namreč mineralne dele in prisvojila si mastne črnice, ki se že od daleč opaža. Ker pa so gozdi že davno posekani, zato sta solnce in dež to črnico že popolnoma izprala in izlužila, tako da je svojo rodilno moč skoro že popolnoma izgubila. Le ako se pomeša z nižje ležečo rudečo zemljo, potem se jo naredi zopet plodonosno. Sama na sebi pa rodi komaj uborno travo in prav redko tudi drevesne kali, ker je le po tankem natresena.

Prav malo se nahaja ilnate zemlje, ki je navstala iz numulitskega peščenca in se že od daleč razločuje od pravega Krasa. Prepréžena je sicer z vapnenimi žilami, ali te na zraku hitro sprhlejo in se spremene v svetlo rujavo, skoro žolto ilovico. Tudi tisto numulitsko kamenje, ki leži na površji, razpade počasi v prst, ki zadržuje mnogo delj mokroto, nego vapnenasta zemlja. V nižjih skladih ima ta peščenec vedno več ilovice in se spremeni nazadnje v pravi skriljenec, ki prav dobro služi za tlake. Zato ga čislajo ne le Tržačani, nego izvaža se celo v Carigrad in Aleksandrijo. Ta ilnata zemlja je najboljša za polja, vrte, travnike in gozde. Ne samo njene kemične, nego tudi njene fizikalne lastnosti so najboljše. Ona privlačuje bolj mokroto, nego rudeča zemlja, in jo tudi delj časa obdrži. Solnce je ne razgreje tako hitro zaradi njene svetle barve in je ne posuši tako lahko. Za obdelovanje je prav sposobna in sprejema rada animalični gnoj.

Gorovje.

Goriško grofijo pokrivajo večinoma vapneniške Alpe, nekoliko tudi Kras. Goriška skupina Alp se imenuje Julijske Alpe. Te se razprostirajo med Savo in Taljamentom ter zavzemajo ves gorenji del naše dežele. Skoro ravno po sredi njih se vleče od severa do juga globoka udrtina, ki jih deli na vzhodne in zahodne Julijske Alpe. To udrtino zaznamuje na Koroškem potok Žilica, na meji naše grofije sedlo Predel, potem Koritnica in od njenega izliva naprej Soča.

Ni vzhodne, ni zahodne Julijske Alpe nemajo glavnega hrbta ali gorskega sklopa, temveč obstoje iz raznih okoli jednega hriba nakopičenih obgorij, ali pa na dolgo raztegnenih pogorij. Med njimi se nahajajo nizka sedla, globoki jarki in debra (grape), ali pa širše doline, ki ločijo jedno pogorje od druzega. V zahodnih Julijskih Alpah je najvažnejše obgorje Kaninovo, ki se začenja na Predelskem sedlu, 1162 m, in se vleče ob beneški meji proti jugozahodu do rezijanske Bele. Središče tega obgorja je visoka skalnata planota „Goričica“, polna razpoklin, špranj in neizmernih propadov. Po osojnih krajih, v kotih in bovtih ležé skozi celo leto veliki skladi neizkopnelega snega. V omenjene pokline in žrela se odceja vsa mokrota in prihaja ob znožji gora v brezštevilnih studencih na dan. Pobočje te gorske planote spušča se zelo strmo, mnogokrat do 1500 m navpično, v Bolško kotlino. Gorenji rob je podoben staremu, razpadajočemu zidovju, iznad katerega se vzdigajo posamezni, čudno ustvarjeni vrhi, podobni stolpu, rogu, zobu, igli i. t. d. Najvišji hribi tega obgorja se nahajajo ob beneški meji. Prvi med njimi je Kanin ali Sivec, 2582 m nad morjem, s katerega se uživa najlepši razgled v vzhodnih Alpah.*) Blizu njega je Prestreljenek, 2504·8 m, z naravnim predorom pod vrhuncem ter na tromeji Goriškega, Koroškega in Beneškega Črnjelec 2355 m. Bolj spredej nad Bolcem je Velikivrh (Rombon, Robon, 2210 m) in nad Žago Velika Baba (2450 m).

Od Kobarida proti zahodu se vleče Stolovo pogorje med rezijansko Belo in Nadižo. To pogorje je veliko nižje in ne tako pusto, kakor poprejšnje. Po značaju je že srednje gorovje in še precej dobro obrasteno. V vzhodni polovici spušča se prav strmo v Kobarijsko dolino. Proti severu je malo bolj položeno, čeravno tudi od potokov bolj razrezano. V zahodni polovici je pa ravno nasprotno: južno pobočje se bolj polagoma znižuje in mnogi potoki se izlivajo z njega v Nadižo. Najvišji vrhunec na goriški strani je lepo zeleni Stol (1667 m) in Starijski vrh (1138 m) nad Starim sedlom. Golovec (Monte Maggiore 1620 m) stoji že na Beneškem.

Kobarijsko-tolminsko dolino obdajata na južni strani Matajorovo pogorje in Kolovrat. Vleče se to pogorje od Volč proti zahodu ob beneški meji do Nadiže. Onkraj te reke je kot nekak podaljšek Matajora gromadi podobno gorstvo Mija (1189 m) in onstran Predola Lubija (1040 m). Matajorovo pogorje spušča se proti severu naglo in strmo; na južno stran se pa sčasoma znižuje in pošilja rebrom podobna brda proti Furlanski nižini. Blizu srede Kolovrata nahaja se visoko Livško sedlo (720 m). Pogorje je vse lepo obrasteno, le njegov kralj Matajor (1643 m) ima pri vrhu kamenito kapo. Blizu njega vzdiga se Mrzli vrh

*) Letos so začeli pod njegovim vrhuncem, „na Karlišči“, postavljati planinsko kočo za obiskovalce tega razglednega mesta.

(1356 m). Na vzhodni strani Livškega sedla se vzdiga Kuk (Kolk, 1243 m) in malo dalje nad Foni Grad (1187 m) ter Ježa (931 m). Nekak podaljšek Kolovrata je osamljena Bučenica (510 m) z Menjgorami (Medgore, 468 m), južnejše pa Selski vrh (590 m).

Blizu Ježe nad virom Idrije (972 m visoko) obrne se gorovje skoraj pravokotno proti jugu in sestavlja Kanalsko pogorje (s početka tudi Kolovrat imenovano) med Sočo in Idrijo. To je že veliko nižje, skoro popolnoma obdelano in na njegovih sedlih (pa tudi kopicah) nahajajo se pogostoma vasi in sela (Srednje 702 m, Marija Celj 680 m). Imenitnejši vrhi, ki se le malo vzdigajo iznad splošnega hrbta, so ti-le: Kuželj, južno od Srednjega (807 m), Kal nad Ajbo (647 m), Sv. Jakob (747 m) in Kobališče (Corada, 812 m). Od tega sklopa vleče se krajša panoga (odrastek) proti jugovzhodu do Soče pri Solkanu. Do Vrhovljskega sedla (400 m) ima tisti značaj, kakor Kanalsko pogorje. Vzhodni del panoge je pa ostri greben Sabotinski (na Peklu, 611 m), ki na severno stran k Soči zelo strmo pada in nehuje s čelom Sv. Valentin (537 m).

Od Kobalskega sklopa in njegove panoge spušča se proti jugu nekoliko podolgastih, nizkih brd, ki se kmalu razcepijo na več odrastkov in vej, kakor prsti jedne roke. To so prijazna goriška Brda med Sočo, Idrijo in Furlansko nižino. Ona sestoje iz okroglih gričev, ki so sklenjeni v dolge, mnogotero zavite, ploskaste hrbte. Med njimi se vijejo rečice z njih potočki in studenci Poprek se vzdigajo gorenja Brda nad morjem 250 m, dolenja pa 180 m (Kojsko 248 m, Šmartno 264 m). Najvažnejši hrbet je Gomila, podaljšek Kanalskega gorovja (Vrhovlje beneško 431 m, Kandija nad Dolenjim 229 m). Proti ravnini končujejo Brda s precej visokimi hribi pri Korminu in Ločniku: Korminski hrib (M. Quarin 269 m), Podgorski hrib (Kalvarija, 241 m).

Od Brd popolnoma ločena sredi nižine se vzdigata Medejski hrib (132 m) in Brdo pod Villonovo, (M. Fortin 116 m).

Vzhodne Julijske Alpe začenjajo z Mangartovim obgorjem. To se vleče od Predelskega sedla ob goriško-kranjski meji do prehoda Vršič med Trento in Piščenico. Njegova poprečna višina znaša 2000—2400 m in nad to se vzdigajo gola temena sè škrbastimi vrhi še 200—250 m više. Vse gorovje je zeló divje, razrito in strmo. Le borna planinska trava (leška) z lepodišečimi cvetlicami ga pokriva. Po njem skače divja koza od skale do skale čez neizmerna brezdna, toda ta žival gine vedno bolj. Središče Mangartovega obgorja je prav za prav bolj proti jugovzhodu stoječi Ozebnik. Od tega sklopa se cepijo panoge na vse strani. Na goriško stran segata dva večja grebena: jeden proti jugozahodu k Bolški soteski; drugi naravnost proti jugu in na tega je nataknjeno krajše Grintovčevo pogorje med Balšico, Trentarskim jarkom in Sočo. Glavna poteza ob meji ima sledeče gore: Predel (nad sedlom 1626 m), Mangart (2678 m), Ja-

lovec (2655 m), Ozebnik (2084·4 m) in Travnik (2200 m). Od Ozebnika proti jugu se vlečejo Loške gore (Belec 2356 m, Šmihelec 2208 m), na katere je poševno nataknjeno Grintovčevo pogorje (Grintovec 2350 m, Planja 1966 m in Svinjak 1639 m nad Kalom).

Od prehoda Vršec pa do Škrbine (med Zalaščico in Savico, 1908 m) sega Triglavovo obgorje. Njegov strmi greben dela goriško-kranjsko mejo (25 km daleč) in ima najvišje gore na Goriškem. V različnih podobah kipijo ti strašanski velikani proti nebu. Človek bi mislil, da ločijo dva sovražna soseda, in vendar stanujejo na obeh straneh isti Slovenci. Značaj tega obgorja je popolnoma jednak poprejšnjemu, le da je njegov hrbet še višji. Središče mu je Triglav, očak slovenskih gora. Na ostrem, razoranem in silno strmem grebenu vzdigata se njegovi dve imenitnejši glavi, tretja je na kranjski strani. Najvišji vrh je Veliki Triglav (2864·5 m), s katerega se uživa jeden najlepših razgledov v našem cesarstvu. Drugi vrhi v tem obgorji na zahodu Triglava so: Prisanek 2555 m, Razor z natornim predorom 2601 m; na jugu Triglava pa: Kanjavec s krasnim razgledom (2570 m), Lipač (2400 m), Vogel (2350 m), Kal (2003 m), Lanševica (2004 m), Bogatin (2008 m) in Kuk (2086 m). Od Lanševice sega mali odrastek do Soče in Lepene z goro Črnivrh (južno od vasi Soča, 1517 m). Prelaz jugozahodno od Kala leži 1850 m nad morjem.

Od Lanševice in Bogatina sega kamenita gorska planota na zahod do gora Krn in Vrata (15 km² velika). Podobna je popolnoma Kaninovi, le da ima nekaj precej nizkih podolgastih udrtin, kjer se voda zbira v pogorska jezerca. Južno stran omenjene planote dela Krnovo pogorje, ki pa sega še dalje proti zahodu do Sočinega okljuka pri Žagi. Po sestavi, golosti in strmosti je podobno tudi to pogorje poprejšnjima dvema. Najvišji hrib je veličastni piramidi podobni Krn (2246 m). Na jugovzhodnej strani od njega sta imenitneji gori Rudeči rob (1914 m) in Studor (1909 m). Proti zahodu loči Krn globoko sedlo Predolina od krajše Pirhovčeve panoge (Veliki vrh 1767 in Pirhovec 1663 m), katero sklepa Polovnik (1472 m) v Sočinem okljuku. Od Krna se spušča proti severozahodu precejšen odrastek med Lepeno in Slatinkom do Soče nasproti Koritnici (gore: Vrata 1922 m, Veliki Lemež 2037 m, Vršič 1899 m in Javorček 1551 m). Važneji so južni odrastki med Ročico, Volarijo, Tolminko in Zalaščico. Ti odrastki so jako strmi in padajo hitro proti Soči. Njih gorenji deli služijo večinoma za pašnike, njih pobočja krijejo pa zelo strme in gladke senožeti, kjer so mnogokrat še ljudje v nevarnosti. Imenitnejši vrhi v teh predgorjih so: Ozben ali Volnik (746 m), Pleče (1299 m), Mrzli vrh (1361 m), Migovec (1884 m) in Kalec (946 m). Pod Mrzlim vrhom stoji osamljeni griček tolminski Grad (428 m).

Na vzhodni strani Škrbine vleče se Nemškorutarsko pogorje, zelo podobno Krnovemu. Začenja se z Voglom ali Razorom (1923 m), kjer se obrne kranjsko-goriška meja proti vzhodu. Ob tej meji je dalje Gradišče ali Hradica (1964 m), Hochkogel (1989 m), potem slavnoznana Črna prst (1845 m). Tudi to pogorje pošilja proti jugu k Bači tri strme odrastke, v katerih se nahajajo vrhi: Jalovnek ali Kobilina glava (1475 m), Kotel (1175 m) in Znojila (Nemški vrh, Obloški hrib, 1138 m).

Prostor med Bačo in Idrijco napolnjuje Cerkljansko hribovje. S poprejšnjim ga veže sedlo Petrovo brdo (817 m) med Bačo in Selščico. V Poreznu (1631 m) na kranjsko-goriški meji se odcepi jeden hrbet in drži ob isti meji skoro naravnost proti vzhodu preko Črnega vrha (1288 m) proti Blegašu; drugi pa se vleče proti jugu do izliva Cerknice in od tega se loči v Kojici (1301 m) še zahodna veja. Tretji nižji hrbet se vleče ob najvzhodnejši tolminsko-kranjski meji od Črnega vrha proti jugu in jugozahodu (Škofje 974 m in Belek 1052 m) ter dela razvodnico med Cerknico in Poljanšico. Cerkljansko hribovje kaže mnogo prijaznejši značaj. Hrbti neso visoki in ostri, iznad njih se vzdigajo manjši, lepo okrogli in kopičasti vrhi in pobočja so veliko zložnejša, nego v visokih gorah.

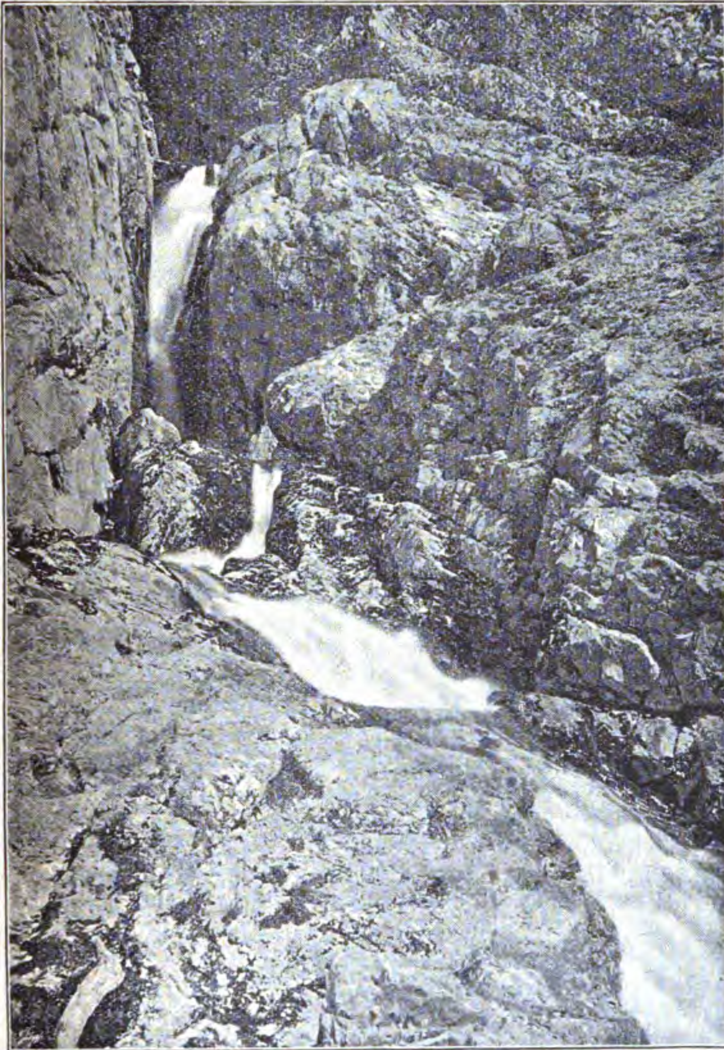
Čez hrbte vodijo precej zložna sedla, tako Bukovsko (606 m), Zakriško (790 m) ter ob kranjski meji Davško sedlo (1006 m) nad Novaki, Vrhovljice med Cerknom in Kopačnico (791 m) in Veharišče (874 m) med Cerknom in Novo Oslico.

Od Kojice proti zapadu držeči hrbet razširi se onkraj Bukovskega sedla v Šenvijško planoto (700—800 m srednje višine). Njena pobočja proti Idrijci in Bači so zelo strma. Svet je valovit, Krasu podoben (tudi vode primanjkuje). Po kotlinicah nahajajo se njive, znožja nad planoto vzdigajočih se gričev obdajajo travniki in njih skalnato teme pokrivajo bukovi gozdi. Najvišji grič je Črvov vrh (972 m), potem Ovčje brdo (817 m) pri Šenvijški gori (647 m) in Oblačno brdo (757 m) pri Ponikvah (700 m).

Med Idrijco in Trebušo se nahaja Idrijsko gorovje, ki že pripada Kraševini. Njegovi hrbti drže vzporedno od severozahoda proti jugovzhodu. Najvažnejši se vleče od Hotenja do izliva Kanomle v Idrijco pri Fari in dela nekaj časa goriško-kranjsko mejo. To su gore: Planinica (1136 m) severno od Vojskega (1090 m), Vrhovec (1079 m) in Jelenek nad Idrijco (1108 m). Od Vrhovca se spušča proti severu Šebreljski hrbet (Kuk 674 m, Sv. Ivan 580 m). Znaten je tudi hrbet med Gačnikom in Hotenjem z Gabrovim brdom (885 m).

Trnovska planota med Vipavsko dolino, Sočo, Idrijco in Trebušo je že predpodoba Krasa. Ona leži v vzhodnem delu

okoli 1150 m, v zahodnem pa 800—900 m nad morjem in zavzema 390 km² sveta (prava planota le okoli 300 km²). Njena

Izvir Soče in njeni slapovi.

pobočja so na vse strani zelo strma, včasi skoro navpična. Z njih se spuščajo naglo padajoči lijaki, kateri si navadno izdolbejo glo-

boka korita in sè skalovjem napolnjene struge. Planotino površje ima vse polno udrtin in lijcu podobnih, okroglih ponikev, ki imajo zelo strma pobočja (naklonski kot znaša mnogokrat 60°). V njih dnu se odpirajo navadno žrela in brezdna, ki so napolnjena z vednim snegom. Ta se spremeni v led in ž njim se preskrbljuje ne le Gorica, nego izvažal se je poprej celo v Trst. Vzvišeni kraji na planoti so navadno pokriti z ostrim kamenjem in le tu pa tam raste ubogo grmičje. Nad planoto se vzdiga vse polno kopic in stožčastih gričev, ki imajo zelo strme obronke. Večina planote je obdana z medlimi pašniki, brez studencev in potokov, ker se vsa voda izgublja v zemljo in prihaja še le v znožji pobočja na svetlo.

Veselejši je vzhodni del planote, katerega pokriva državni Trnovski gozd. Med tem smrekovim in bukovim gozdom nahajajo se tu pa tam svetla mesta z obilno travo in človeškimi selišči. Trnovsko planoto deli v dva skoro jednaka dela globoko urezana Čepovanska dolina (Čepovan 607 m), ki se na jugu razširi v Grgarsko (279 m) in Ravniško (438 m) kotlino. Pred njima stoji škrbasti jugozahodni rob s Sveto goro (Skalnica 684 m) in s sedlom Prevalo (348 m). Zahodni del se imenuje tudi Banjška planota, v katero je daleč zarezano Avščekovo debro. Na njej se vzdigajo podolgasti hribi, ki se sklepajo vzporedno s Čepovansko dolino v malo gorovje, Lokovsko pogorje. Tu je najvišji hrib Velivrh (1072 m), vzhodno od Loma (600 m), potem Lašček (1070 m), vzhodno od Kala (692 m). Nižji vrhunci so: Bojnik (957 m), Zgorelnice (878 m) in Jelenek (789 m) pri Batah.

Še višji so podolgasti hrbti nad vzhodno planoto. Njih središče je Veliki Mrzavec (1408 m), kojega pogorje sklepa na severu Veliki vrh (1183 m) pri Lokvah (964 m) in na jugu Praprot (1376 m). Za tem pogorjem je pa še višje blizu kranjske meje. Tu se vzdiga mogočni hrbet Goljakov s tremi vrhunci: Mali Goljak (1450 m), Veliki (1481 m) in Snežetski (1496 m). Bolj proti severu stoji Bukovec (1447 m), Veliki Česovik (1348 m) ter Kobilica (980 m), med Čepovanom in Trebušo (454 m); proti jugu pa Medvedji vrh (1336 m) in Marni vrh (1083 m) na tromeji goriško-vipavsko-idrijski. Proti Vipavski dolini se spušča zelo strmi rob Čaven z vrhunci: Veliki rob (1237 m), Kucelj (1239 m) in Modrasovec (1308 m).

S Čavnovim podnožjem so v zvezi brda, ki napolnjujejo Vipavsko dolino. Na vzhodu pokrivajo ves prostor med Trnovsko planoto in Krasom, proti Soči pa se stiskajo bolj v sredo doline. Mnogi potoki, ki tečejo izpod Trnovske planote v Vipavo, delijo ta nizka, naploskana brda v več malih panog. Najdalje proti osamljenemu goriškemu Gradu (156 m, na strehi grada 170 m) sega Panovec (180 m) s Kostanjevico (144 m). Vštricno ž njim se vleče Stara gora (Sv. Marko 229 m) do Li-

jaka. Onstran tega je med Vogrskim potokom in Vipavo hrbet Rafovtice (182 m), dalje Soven (180 m), Sv. Križ (186 m) nad morjem. Precej višje je Brdo (278 m) pri Vertovini. Še bolj se vzdiga hrbet med Vipavo in Branico (Sv. Katarina 224 m, Sv. Martin 330 m, Školj pri Šmarjih 420 m, Ostri Vrh 424 m in pa Štijaško pogorje med Rašo in Branico (najvišja točka Ovčinica 604 m).

Čeravno se oznanja kraški svet že na južni strani Idrijce, vendar začenja pravi Kras še le na levem bregu Vipave in Branice. Ta planota se vzdiga 200—300 m, od Tomaja (382 m) naprej proti Istri pa 300—400 m in še črez (najvišja točka isterske železnice pri Rodiku znaša 540 m) ter pokriva skoro petino vse goriške dežele. Kras je podoben valovitemu morju, ki je sredi viharja okamenelo. Njegovo površje je močno razorano in razdrto, malo obrasteno in skoro popolnoma brez tekoče vode. Večinoma ga pokriva žalostna, kamenita puščava, med katero se pa nahaja dosti zelenic obdelane zemlje s človeškimi selišči. Tu ti moli iz zemlje velikanski kup sivega skalovja; drugodi pa vidiš raztreseno ostro kamenje, ki je na zraku razpadlo v manjše kose. Med tem skalovjem nahajamo vse polno udrtin, večjih in manjših okroglih rup (kotlinic) in lijcu podobnih ponikev. V njih dnu so navadno žrela (oduški) in vhodi k globokim jamam. Večkrat je združenih več podolgastih udrtin v jedno samo dolino, n. pr. Dol (Vallone, najvišje mesto 88 m) med Mernom in Devinom. Skozi žrela in sesalne jame odteka se vsa voda in izgublja pod zemljo, kjer si je izdolbla dolge rove proti morju. Dežnica je izprala sčasoma mehko zemljo nad takimi jamami, strop je začel pokati in udirati se. Tako so se naredile nove ponikve in, ker je udrto kamenje zasulo rekam njih podzemeljski tok, iskati si je morala zaježena voda novih potov, novih jam na jedni ali drugi strani, nižje ali pa tudi višje, in tako se te podzemeljske votline vedno širijo. Tem načinom je postalo pod Krasom brez števila hodišč, rovov in jam, ki se na vse strani križajo in med seboj vežejo. Po njih teče večinoma voda, druge pa so suhe okapnice, katere smo že omenili.

Iznad kraške planote se vzdigajo višji in nižji griči, navadno okrogli in naploskani. Včasi so njih pobočja obrastena, n. pr. pri Rodiku, kar posebno dobro de očem. Čeravno so ti griči po vsem Krasu raztreseni in razmetani, vendar so pogostoma sklenjeni v krajša ali daljša pogorja. Taka pogorja se vlečejo zlasti ob robu Krasa proti Vipavi, Soči, cesti iz Zagraja k Sv. Ivanu in proti morju. V severnem, navadno le „Gora“ imenovanem robu je najvišji hrib Trstelj (644 m) in blizu njega prelaz „Železna vrata“ (383 m); potem na njegovi zahodni strani Fajtovski hrib (433 m) in Ostren (464 m); vzodno od Trstlja nad Rihenbergom Šunka (519 m) in Škratljevica (436 m); vzhodno od Kobdilja Gradišče (411 m), južno pa Pleška (372 m). V zahod-

nem robu Krasa se vzdiga dvoglavi sv. Mihel (275 in 277 m) nad Rubijami; Griža (M. dei sei Busi, 119 m) nad Vermeljanom in Tržiški hrib (M. d. Pietra rossa, 122 m). Ob jugozahodnem primorskem robu se nahaja na Goriškem le Babica pri Nabrežini (201 m), drugi vrhi spadajo pod Tržaško okolico. V sredi Krasa imamo tudi večja in manjša pogorja, n. pr. skalnati greben, ki se vleče vzhodno od Dola (Na brdi 210 m) mimo Jamelj in Vojščice (Bergulja 360 m) proti Komnu (286 m). Najvažnejše pogorje sredi Krasa pa drži od Tržiča proti jugozahodu blizu obmorskega roba do Lokve in Škocjana. V tem mnogokrat presekanem pogorji se nahajajo sledeči vrhi: Gromada (325 m), Moraslavice (255 m), Sv. Lenart (401 m), Žekanec ali Volnik (545 m), Repensko sedlo (368 m), Medvedjak (475 m), Sedalnik (576 m) in Strmec (604 m). Nad Povirjem in Divačo se vzdigajo znatnejši hribi: Sopada (464 m), Slivec (615 m), Čebulovec (640 m). Na južni strani Lokve držijo hrbti proti vzhodu in proti jugozahodu. Ob goriško-tržaško-isterski meji se vzdiga Maček ali Kokoš (670 m), bolj proti vzhodu Veliko Gradišče (742 m), južno od tega pa Mataroga ali Videš (667 m) in pri Rodiku Čuk (753 m).

Vodovje.

Glavna in skoro jedina reka na Goriškem je Soča (Isonzo). Ona zbira vse vode iz več kakor dveh tretjin cele dežele in veže tudi mnogo sveta na Kranjskem in Beneškem z našo grofijo. Zato bi se Goriško lahko imenovalo tudi Posočje. Le jugovzhodni in jugozahodni kos namakajo druge rečice, ki se pa vse izlivajo blizu Soče v jadransko morje.

Soča izvira izpod „Šnite“, velikanske, skoro navpične razpokline, v znožji Travnika, samo poldrugo uro daleč od Savinega vira. Od zgoraj se čuje v globini njeno šumenje, ali na dan se prikaže še le malo nižje izpod grušča in kamenja peneč in vroč, kakor iz kacega kotla. Hitro pri izviru (okoli 935 m nad morjem) pada bobneče v globino ter dela tako mičen slapič in pozneje še več drugih. Po ozkem debru pada neprenehoma v širšo Trentarsko grapo, po kateri teče precej dolgi, a navadno suhi potok Trenta. Tako hiti Soča po vedno še stisnjenem jarku naravnost proti jugu do Loga in napravlja na tej poti še mnogo slapičev. Tu blizu Baumbachove koče sprejme prvi večji dotok Zadnjico izpod Triglava, ki je nasproti bobneči in zelo padajoči Soči prav mirna. Od Loga do Žage teče Soča proti jugozahodu po 6—12 m na široko Njena dolina je od začetka zelo stisnjena. Severna stran je prav strma in skalovita; podosojna pa nekoliko bolj položena in prijazna, sem ter tja obrastena sè smrekovino. Reka si je izdolbla v živo skalo po štiri metre globoka „korita“ (posebno pri vasi Soča), sredi katerih leže debele skale. Ob te se jezno

upira deroča voda, včasi pa šine tudi pod njimi, kakor pod natornim mostom, bliskoma dalje. Še le pri vasi Soča, kjer se dolinica za malo časa razširi, umiri se nekoliko naša reka in teče malo bolj počasi proti Bolški kotlini. Do izliva Koritnice teče Soča 24 km daleč in pada poprek 16 metrov na vsak kilometer. Ob zelo slikovitem sètoku Koritnice in Soče opaža se lahko najložje erozija vodne sile. Skozi Bolško kotlino pa teče veliko mirneje (njen pad znaša le 7 m), ob jednem tudi zelo nepravilno. Kake 3 km daleč je razdeljena v več panog, ki se vijó po prodoviti strugi in dosežejo skupno do 500 m širine, a globoka je navadno 0·5 m.

Pri Žagi se zavijė Soča proti jugovzhodu in ves njen tok se menjuje med tem ter med jugozahodnim pravcem. Do kobarijskega mosta (200 m nad morjem) teče (12 kilometrov) zopet prav hitro in od Trnovega do Kobarida v zeló stisnjeni strugi. Njen pad znaša tu skoro 14 m na kilometer. Od todi naprej pa teče Soča veliko počasneje in tudi neredno po široki Tolminski dolini do Modreja pri Sv Luciji. Tu se obrne proti jugozahodu in njena struga se kmalu zeló stisne.

Ob izlivu Idrijce zajezuje Soča o povodnjih vodo svojega dotoka in jo sili, da poplavlja dolino. Od Sv. Lucije (130 m) do Podsel si je izdolbla zelo globoko in ozko korito, po katerem z veliko jezo dere. Pri sv. Luciji so bregovi 32 m visoki, pod Kosmerico že 90 in pod Selami celo 110 m. Tudi njen dalnij tok do Kanala je še vedno stisnjen in precej nagel (pad znaša 3·1 m), zlasti pod Ročinjem. Na dnu ozke doline teče v kamenitem koritu, napolnjenem z debelimi skalami. Obrežje je visoko po 15—20 m, včasi celo do 58 m. V Kanalu drži čez Sočo 42 m dolg in 16 m visok most; največji lok je 24 m širok. Od Kanala naprej pa ima veliko počasneji tok (pad = 2 m) po nekoliko širši dolini. Pri Plavih se obrne proti jugovzhodu in priteče po stisnjeni strugi do Solkana. Tu zapusti Soča gorovje in prestopi v nadmorski višini 60 m v furlansko nižino. Najpoprej se obrne proti jugozahodu, pod Štmavrom pa malo bolj proti jugu. Pri gorenjem mostu blizu Gorice (ki je 64·5 m dolg) je voda navadno 4 m globoka. Kmalu pa se struga razširi (pri železniškem mostu znaša že 115 m), bregovi znižajo (na 3—1 m) in voda postane bolj plitka.

Po izlivu Vipave (32 m nad morjem) obrne se Soča zopet proti jugozahodu. Od todi dalje teče jako neredno, v več rokavih, med katerimi so prodnati otoki, in si mnogokrat prebira svojo strugo po širokem produ ter se meče sedaj tje, sedaj sem. Pri Gradišči je Soča 80 m široka in 3—4 m globoka. Kmalu pa se jej struga nenavadno razširi, 300—350 m, in pri Pierisu doseže svojo največjo širino, okoli 950 m. Njen padec znaša komaj še 1 m, pod Zagrajem pa, kjer prestopi popolnoma v nižino le 0·8 m. Njeni bregovi so zelo nizki in voda udari ob vsaki po-

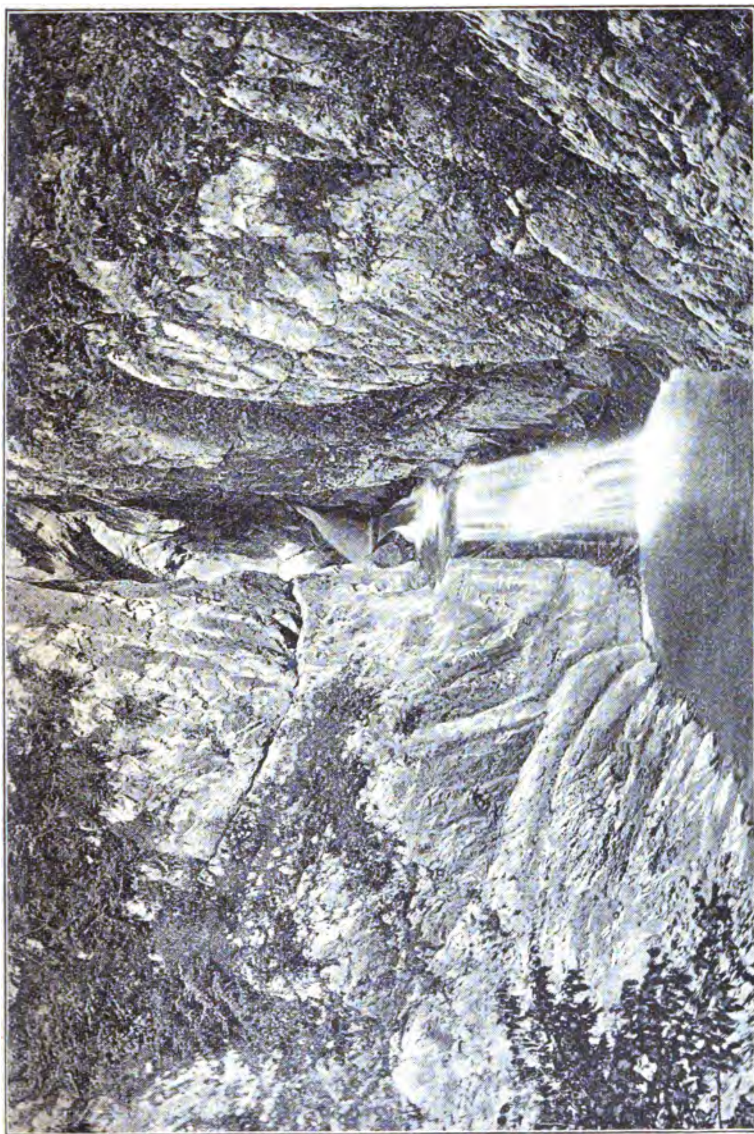
vodnji čez nje ter poplavi vso bližnjo zemljo. Res je, da so bregovi večinoma zaježeni, ali ti nasipi se premalo oskrbujejo, zato jih voda mnogokrat prodere ter spremeni vso okolico v jezero. Največ škode dela med Majnico in Gradiščem, med Brumo in Vilešami ter med Turjakom in Pierisom, pa tudi še nižje doli. L. 1880. so začeli urejevati Sočino strugo z državno pomočjo. Vsi stroški za to uravnavanje od izliva Vipave naprej so preračunjeni na 800.000 gld.

Pri Villi Vicentini se obrne Soča zadnjikrat proti jugovzhodu ter obdrži to smer celo do izliva. Pri otoku Morosini zapusti svojo staro strugo in se poslužuje struge nekdanje rečice Zdobe (Sdobba), zato sprejme tudi to ime in se v premnogih zavojih leno v morje vali. Padca nema ob izlivu skoraj nič, globokost vode pa se ravna po plimi in oseki, (navadno je ob oseki po 1 m in še manje, o plimi po 2 m globoka). Odkar se imenuje Zdoba, je Soča celo plovna za manjše ladje, ki morejo nositi 200—300 q; ali ker je njen izliv s peskom in svižem zagrajen, zato morejo ladje le ob plimi v Sočo pripluti. Med levim bregom Zdobe in morsko obalo se vleče sipinasta zemeljska kosa, ki završuje z rtom „Punta di Sdoba". Od Fiumicella dalje spremlja Zdobo reka Isonzato ali „Canale Isoncello", ki ni nič druzega nego ostanek stare Sočine struge. Pod finančno stražnico Zdoba izliva se Isonzato v glavno reko, ki kmalu potem doseže svoj izliv pod imenom „luka Zdoba".

Vse porečje Soče znaša 3523 km² (na Goriškem 2105, na Beneškem 964 in na Kranjskem 454 km²). Njen tok z vsemi ovinki je 143 km dolg; premočrtna dolgost od vira do izliva pa iznaša skoro polovico manj, t. j. le 77 km. Gorenji tok do Kobarida je 45 km dolg in Sočin pad znaša poprek 12 m na kilometer (ne glede na izvir Šnite, ki pada do 60 m na kilometer). Od Kobarida do Solkana je srednji tok, 52·3 km dolg, s poprečnim padom 2·7 m. Dolenji tok od Solkana do izliva znaša 46 kilometrov in voda pada za 1·3 m na vsak kilometer.

Pregled Sočinega padca:

	m nad morjem	km	pada m
Soča v zadnji Trenti, pod slapom pri izviru	850	5	50
„ pri izlivu Zadnjice	600	18·5	12·4
„ „ „ Koritnice	380	9·2	10
„ „ „ Rezijanske Bele	330	5·2	6
„ pod Kuncerjem pri Srpenici (zač. brzic)	300	7·1	14·2
„ pod Kobarijskim mostom	200	16·1	3·23
„ pod Tolminom (izliv Tolminke)	148	4·1	4·5
„ pod Sv. Lucijo (izliv Idrijce)	130	13·5	2·8
„ v Kanalu (pod mostom)	92	7·75	1·6
„ pri Plavih (pod mostom)	78	10·9	1·7
„ v Solkanu (pri mlinu)	60	6·2	2·26
„ pod Gorico (pod železniškim mostom)	42	6·3	1·74

Slap Reke pri Škocjanu in njeno jezero.

	m nad morjem	km	pada m
Soča pri izlivu Vipave	32	6·3	1·74
„ pri Zagraju (pod mostom)	20	6·3	1·9
„ pri izlivu v morje	0	26·9	0·74

Soča nikoli ne zamrzne popolnoma. .Povodnji nastopajo v marcu in aprilu, potem v oktobru in novembru; seveda tudi po vsakem nalivu. Voda zraste v gornjem toku 3—4 m, v spodnjem pa 2—3 m nad navadnim stanjem. V spodnjem toku se razširi reka v tem slučaju 1—1·5 km, celo do bližnjih nasipov. Povodnji trajajo včasi celih štirinajst dnij.

Soča sprejema od leve (vzhodne) strani mnogo dotokov, n. pr. potoke: Brusnik, Lepena, Slatinek, Kozjek, Ročica, Volarija (vsi trije izpod Krna); rečico Tolminko, ki izvira izpod Babe okoli 1100 m nad morjem in se v hitrem toku spušča po stisnjenem debru proti Tolminu (izliv 148 m) ter sprejema od leve strani potok Zalaščico; dalje se izlivajo v Sočo: reka Idrijca, potok Avšček in reka Vipava.

Idrijca je največji Sočin dotok od leve strani. Ta reka izvira v Mrzli rupi na kranjski meji, 927 m visoko. Iz početka hiti proti jugovzhodu, potem se pa zaokroži (okoli Idrije 333 m) proti severu in severozahodu ter se izliva v nasprotni smeri pri Sv. Luciji v Sočo (130 m visoko). Vsa dolgost Idrijce znaša blizu 50 km; od teh spada 33·4 na Goriško. V Vrščevji (270 m) stopi na Tolminsko in pada do Trebuše 4·3 m na vsak kilometer. Od Trebuše naprej teče polagoma 4·6 km daleč in pada le po 2·7 m. Pri izlivu je mnogokrat močnejša od Soče, vendar jo ta odriva, ker priteče z večjo silo. Njena struga je večinoma kamenita, bregovi strmi in skalnati, reka je 30—40 m široka in 1—3 m globoka ter naglo teče. Povodnji so spomladi in jeseni. Na levi sprejema Idrijca potok Sevnico in Trebušo (z Gačnikom in Hotenjem od desne). Desna pritoka Idrijčina sta Cerknica in Bača. Cerknica izvira v Blegaševem pogorji, sprejema v se nekaj večjih potokov in se izliva na Želinu (235 m). — Bača izvira izpod Slatnika 1100 m visoko in se spušča skokoma v dolino ter teče 24·5 kilometrov daleč. Njena struga zavzema vso dolinsko širino in, kolikor je nema voda pod seboj, to zasipa s prodom. Sem in tja je njeno korito globoko v skalovje zajedeno. Za Rakovcem (pri Koritnici) 300 m visoko, razmakne se njena struga, ali zoži se zopet in pri Klovžah napravlja mični slap ter se izliva pri Bači v Idrijo (160 m). Na desni strani sprejema nekaj velikih potokov (Koritnica, Kneža) iz nemškorutarskega pogorja.

Vipava izvira v trgu Vipava izpod Nanosovega obgorja (105 m). Koj pri izviru sprejme od desne navadno suho Belo, od leve pa precej veliki potok Močilnik, ki priteče izpod Razdrtega. Pri Ustjah stopi na Goriško (80 m visoko) in teče po njem 42 km daleč počasi (pad znaša 1 m) navadno zelo zvito in v velikih ovinkih. Izliva se v Sočo pod Sovodnjami, 32 m nad

morjem. V gorenjem toku je njena struga prodnata, v dolenjem pa blatna; reka je 25—50 m široka, 1—3 m globoka in ima 1—2 m visoke bregove. Prav mnogo pritokov dobiva na desni strani izpod Trnovske planote. Prvi med njimi je mejna reka Hubelj, ki sprejema od desne potok Lokavšček. Najdaljši pa je Lijak z Vogrščekom (na levi). Med Panovcem in Staro goro izvira Vertojbica ter se izliva pri Otoku v Vipavo. Na levi strani priteka v njo Branica, pomnožena od leve s potokom Rašo, ki izvira blizu Močilnika pod Razdrtim. Raša se je prav globoko zajedla v Kras in združena z Branico teče od kranjske meje dalje (15 kilometrov daleč) po stisnjeni dolini, ki loči Kras od vipavskega sveta.

Na desni strani se izlivajo v Sočo: Koritnica, Rezijanska Bela, Idrija pod Kobaridom, potok Lepenek pod Doblarjem, Pevmica pod Št. Mavrom in Ter. Koritnica izvira pod Mangartom, teče skoro naravnost proti jugu 18 km daleč, predere 470 m dolgo korito pri Bolškem gradu, in se izliva po velikem padu (14 m) v Sočo pod vasjo Kal-Koritnica. Bela izvira v Reziji iz dveh potokov, dela nekaj časa beneško mejo in se izliva po 8 km dolgem toku na Žagi. Ob deževji naraste Bela močno in prinaša mnogo grušča, katerega pušča ob svojem izlivu. Podsula je tako, (kakor tudi bližnji hudourniki, n. pr. Sušec), že mnogo rodovitne zemlje in spremenila v prod.

Največji Sočin dotok je Ter (Torrente Torre). Ta lijak izvira izpod gore Muzec na Beneškem (blizu Rezijanske Bele), teče skoro naravnost proti jugu mimo Tarčenta, in ko pride v nižino, izgublja svojo vodo v široki prodnati strugi, kakor bi jo goba vse vpila in tako napoji ves prod. Ob deževji pa privre voda najedenkrat izmed peska in ker nalivi privale še strašno množino vode, spušča se reka bliskoma proti avstrijski meji pri Visconu in zasači mnogokrat potnika sredi svoje struge. Množina njegove vode je po letnih časih kaj različna. O povodnjih stopi na nagloma čez bregove, poplavi vso okolico in pusti nebrojne kupe proda sredi polja. Med tem prodom se vijo poleti le tanke žilice vode proti Soči. Ravno ob meji sprejme od leve strani Nadižo in ž njo vred hiti proti Soči med Villo Vicentino in Turjakom. Ves njegov tok znaša 73 km (na Goriškem le 18·5 km). Na levi strani dobiva Ter več močnih pritokov, n. pr. Malino, zlasti pa Nadižo in Idrijo.

Nadiža (Natisone) izvira izpod Golovca, priteče v kratkem času na goriško mejo, jo spremlja nekoliko in potem prestopi ter se obrne proti vzhodu in severovzhodu skozi kobarijski Kot. Njena dolina je še precej široka in struga prodasta, zlasti ob izlivu Bele, ki priteče od leve strani mimo Breginja v Nadižo. Ta se zasuče pri Robiču proti jugu, prestopi beneško mejo in teče mimo Čedada v Ter. Tudi z Livškega sedla teče voda v Nadižo (po reki Alborni). Dolga je 60 km, a po Goriškem teče

le 16 km. O zimskem deževji postane reka v nižini do 570 m široka in 1·5—2·3 m globoka. Nasproti Tapoljana sprejema Ter Idrijo.

Ta reka izvira v kotu med Kolovratom in Kanalskim pogorjem in dela skoraj sè svojim celim tokom (55 km) mejo med Avstrijo in Italijo. Njena dolina ni široka, pa tudi ne glokoko zajedena (pri Miščikih 2—3 m), ker so stranska pobočja bolj položena; tudi vode nema mnogo in pod Villonovo se izgubi vsa njena voda v pesku, tako da struga čisto suha stoji. V nižini se zvija Idrija prav po kačje. Od italijanske strani sprejema potok Korenj (pri Chioprisu), iz Brd pa Reko (s Kožbanjščekom) in 22 km dolgo Verso (z Oblančem), ki izvira pod Gunjačami in se izliva po vijugastem toku pri Versi.

Tudi Ter sè svojimi pritoki dela o povodnjih veliko škode. Zlasti po izlivu Idrije poplavlja rad ob bregu ležeča zemljišča. Povodnji nastopijo večkrat kar najedenkrat, voda se napne do 2 m ter provzročuje poplave od Bračana navzdol, ki trajajo po 3—5 dnij. Tako delata tudi Idrija in Versa pri Medeji, Trati in Versi.

Samostojna reka je Avša (Aussa), ki teče večinoma ob italijanski meji (dolga je 28 km). Ona postane iz potokov Taglio in Montana, ki se združujeta nad Cervignanom, ter je prav za prav nadaljevanje lijaka Livnice pri Jalmiku, ki se pod Viškom izgubi, nižje dolej pa zopet prikaže. Od Cervignana je Avša plovna skozi 20 km za manjše ladije in se izliva v Porto Buso. — Strugo nekdanje Natise zaznamuje reka Terzo, ki teče od Tapoljana mimo Saciletta in Terza ter se imenuje od Akvileje naprej Natissa. Tudi ona je plovna (od Terza) in se izliva v morje po treh vodotokih: Anfora, Margo in S. Pietro d' Oro (pri Gradu). Drugi imenitni vodotok je Primero, ki drži pod imenom C. Zemole vzporedno z Isonzatom daleč v zemeljsko celino (do Fiumicella).

Najčudnejša goriška reka je Timava (Reka) pri Št. Ivanu. Zdaj izvira iz treh jam (ob deževji tudi iz večih). Precej močen je severni rokav, ki precej malin goni, skoro neznaten pa srednji. Za tem pride jama, ki je sedaj suha in zadnjič tretji, južni in najmočnejši izvir, ki je cela reka zase. On dobiva vodo še iz drugih jam in slednjič sprejme tudi prva dva rokava vase. Izliva se že po 930 m dolgem, blizu 50 m širokem toku v morje. Njen padec znaša ob oseki samo 1·58 m, o plimi za polovico manje (0·79 m). Velika je toliko, da nosi celo do izvira male ladije. Ob deževji je njena voda rudečkasta in se potem razločuje še pol ure daleč po morji.

Dandanes je dokazano, da je Timavin gorenji tok notranjska Reka. Ta izvira izpod gore Lisec v gozdu Dletvo (v Istri) in teče proti severozahodu po Kranjskem ter dospe z desnim bregom pri razvalinah „na Školju“ do goriške meje, kjer se razširi kot jezero. Goriško mejo spremlja 11 km daleč do izliva v Škocijansko jamo (230 m nad morjem). Od leve strani

sprejema potok Padež, ki meji Istro z Goriškim. V škocijanski dol pada Reka globoko, nareja spodaj smaragdno-zeleno jezerice

Tolminka pri Dantovi jami.
(Vhod v jamo je na levi gori za kapelico).

in se izliva potem v Škocjansko jamo. Podzemeljski tok Reke je natanjko izražen po ozki dolini za Žekancem. Pod Pliskavico se

sliši šumenje podzemeljske reke. Jameljčani zajemajo v naravni votlini čisto studenčnico. Ves podzemeljski tok Reke do Timave znaša 35·26 km. Razven Reke in Raše nema Kras drugih tekočih voda. Dobe se sicer tu pa tam mali studenci, kakor v Kobdilji, pri Dobravljah (Tomaj) in Povirji, ali ti dajajo le malo vode. Vsa izpodnebna mokrota odceja se po razpoklinah, ponorih in požiralnikih v podzemeljske votline in tudi omenjeni studenčki izgubljajo se po kratkem toku pod kamenito površje.

O dolgotrajni suši je na Krasu veliko pomanjkanje vode. Obstoječe lokve ali „kali" in tu pa tam nahajajoči se vodnjaki se kmalu posuše in revni prebivalci morajo 3—5 ur daleč hoditi po pitno vodo za se in za živino. Še le pred malo leti so začeli v večjih krajih z deželno in vladino pomočjo napravljati obsežnejše cementovane vodnjake, v katerih se voda ne posuši tudi o veliki suši ne.

Jadransko morje obliva Goriško le 57 km na dolgo. (K temu bi se lahko prištelo še 25 km tržaškega obrežja, za katerim se vleče goriška dežela proti Istri). Med Sočo in Avšo se nahajajo tako imenovane morske lokve ali lagune (138 km^2), t. j. s plitvo vodo pokrit svet, katerega ločijo od globokega morja podolgasti ostrovi in peščene sipine. Ob plimi se zažene voda daleč proti suhi zemlji; ob oseki pa in kadar veje severni ali vzhodni veter, je morska voda komaj 1 m globoka. Tu pa tam so spremenjene lagune v ribnjake in torej zaježene. Navadno pa raste po njih ločje. Vodotoki (3—5 m globoki) režejo lagune na vse strani; prav za prav so le ostanki nekdanjih reških tokov. Zaradi lagun imamo na Goriškem le malo dobrih luk: Porto Buso, P. Grado, P. Primero, P. Sdobba, P. Rosega pod Tržičem in Sestljan pri Devinu. Večje ladije sprejema le grajska luka. Najvažnejša ostrova ob morji sta Grad in Barbana. Nekdaj so bili ostrovi veliko večji, ali morje jih vedno objeda in odnaša.

Jezer nimamo na Goriškem. Le Doberdobsko močilo (blizu 0·4 km^2) se včasi tako imenuje. Zraven je tudi veliko manjši kal Rusega škola. Na visokih gorah se nahaja mnogo pogorskih jezeric (ples), med katerimi je največje za Krnom (1383 m nad morjem), ki meri blizu 400 arov. — Omeniti je treba še, da imamo poleg obmorskih močvirij še jedno blizu Kobarida, Blato imenovano, ki je bilo nekdaj 1·6 km^2 veliko. Redila ga je rečica Idrija, ki se je prav leno po dolini zavijala. O deževji je udarjala voda čez bližnjo podboneško cesto, tako da je bila vožnja po njej nevarna. L. 1874. so začeli izsuševati to močvirje po velikem prizadevanji ranjkega Izidorja Pagliaruzzija in potrosili za to nad 40.000 gld. Sedaj je Blato večinoma že osušeno.

Zdravilnih vodá, ki imajo rudninske dele v sebi, nahaja se malo na Goriškem. Najvažnejša je žveplena toplica pri Tržiču, ki ima 37^0—37·5^0 C. gorkote. Kopanje v tej toplici pomaga zoper trganje po udih. Že Rimljani so bili postavili ondi

kopeli in od l. 1433. dalje vzdržujejo se redno, čeravno le z malim komfortom. Zdravilna voda izvira iz krednatega vapnenca, ki leži med kopelimi in morjem (1 km od morske obale). Nekdaj je bila ta gruda vapnenca obmorski otok. Tržiška toplica se razlikuje od drugih po tem, da nema nikakega odtoka, nego da stoji voda v tolmunu vedno jednako visoko ter je le toliko doteka, kolikor je za kopanje porabijo. Topla voda je v zvezi z morjem in zato pada ali raste, kakor je na morji oseka ali plima. Tolmun je od prirode ustvarjena, čveterokotna dolbina v vapneni steni, katere dno meri 78 km^2. Vendar se tolmun le malo vidi, ker je povrh njega sezidano kopališče (tudi čveterokotno). Najnižje mesto v tolmunu je 2 m globoko, stoji torej v isti višini, kot morska gladina. Od todi vzdigajo sesalke vodo in jo spuščajo po svinčenih ceveh v mramorne kadunje. Tržiških toplic se poslužuje vsako leto okoli 420 domačinov in okoli 50 tujcev.

Ker se mesto uzdignjene vode kmalu zopet nateče druga, zato bi toplica dajala lahko prav mnoge vode, ko bi bilo potreba. Topliška voda je čista, brez barve in vonja. Okus jej je slanogrenek, kakor pri morski vodi. Kemična analiza je našla v njej na vsakih 1000 gramov vode: 0·183 gr dvojno ogleno-kislega vapna, 0·876 gr žvepleno-kislega vapna, 0·244 gr žvepleno-kislega kalija, 0·651 gr žvepleno-kislega natrona, 9·616 Cl Na, 1·532 Cl Mg, 0·022 Br Mg, 0·014 kremenčeve kisline, 0·007 glinice in železnega okisa. Včasih se opaža v topliški vodi tudi sled žveplenega vodenca in 0·236 gr proste oglene kisline. Velika množina Cl Na in Cl Mg priča, da je brez dvojbe morska voda glavna sestavina toplice. Morska voda cedi se namreč po vapnenčevih špranjah navzdol proti dnu toplic ter se potem po navpični jami kakor po sesalni cevi v tolmun vzdiga. Toplina vode je torej ista, kakoršno ima zemlja tamdoli, kjer se morska voda na vzgor obrača.*)

Po goratih krajih naše dežele (pod Ročinjem, v koritih pred vasjo Zalazi i. t. d.) imamo še več toplih studencev, ali dosedaj jih še nihče ne rabi za kopeli. Blizu Kormina izvira rudninska slatina, ki se pa tudi ne rabi. Ravno tako ima zdravilno vodo potok Kamenica pri Volčah, kjer so postavili kopeli za silo. — Tudi drugače nenavadne, presihajoče studence nahajamo pogostoma na Goriškem, n. pr. v jami pri „Frikuli“ blizu Ravnij (Cerkno).

Podnebje, živalstvo in rastlinstvo.

Kakor je različna deželna izobrazba in zemljepisna lega, tako je mnogovrstno tudi podnebje na Goriškem. Na severni in severovzhodni strani je soseda izredno hladnima deželama, Koroški in

*) Hauer, Chemische Untersuchung der warmen Quelle von Monfalcone, Jahrbuch der geolog. Reichsanstalt, 1858, str. 497—503.

Kranjski, od kojih ima zlasti prva strogo kontinentalno podnebje; na jugu pa sega do izredno toplega Jadranskega morja in na zahodu meji ob jako ugodno ležečo Beneško nižino, ki je odprta morskemu vplivu. Visok gorski zid brani, da sè severa in severovzhoda ne more zimski mraz naravnost prodirati v deželo, pač pa prihajata od nasprotne strani topli jug in jugozahod prosto v deželo. Poletno vročino pa zmanjšuje bližnje morje, ki se vendar ne more tako silno razgreti, kakor suha zemlja. Goriško podnebje je torej večinoma oceansko ali namorsko.

Drugi činitelj, ki vpliva na različnost goriškega podnebja, je njena navpična izobrazba. Navadno velja pravilo, da toplina pojenjuje za 0·5 C, ako se gre za 100 m višje gori. Nizka ravan, Brda in Vipavska dolina stoje neposredno pod blažečim vplivom Jadranskega morja in so po zavetji severovzhodnega gorskega grebena obvarovane pred slabimi učinki kontinentalnega ali celinskega podnebja. Čim višje pa se dvignemo na odprte planote ali celo med gore in proti slemenom pogorij, tem bolj zapuščamo toplo zavetje, tem bolj se oddaljujemo od morja, ki poravnava nasprotja med zimo in letom, in tem bolj občutimo vso osornost podnebja. Na malem prostoru in v ne veliki daljavi nahajamo torej prav skrajne, nasprotne vrste podnebja, ki polagoma prehajajo druga v drugo.

Izvzemši visoko gorovje zaokrožuje trinajsta isoterma po Celsiju površino goriške dežele in se zavija natanko vzporedno z južnim pobočjem visokih gora. Kranjska, Hrvaška, Bosna in Srbija se nahajajo že zunaj te isoterme, t. j. so mrzlejše, čeravno leže mnogo južnejše. S to srednjo letno isotermo se vjemajo skoro popolnoma tudi januvarska in julijska isoterma, samo da imata dolenji Kras in Tržaška okolica po zimi nekoliko večjo toplino (4° C, kakor Urbino in Jakin), dočim ima večina Goriškega le 2° C. V januvarji ima Goriško (izvzemši visoko gorovje) isto toplino kot Trident, (ki leži severnejši) in isto kot Reka, (ki leži južnejši). V juliju pa vlada ista toplina kot okoli Carigrada, v Ogerski nižini, v Milanu in na zahodnem Francoskem.*)

Po zimi ni posebno hud mraz niti med gorami, ker do konca februvarja ne pojenjuje toplota jednakomerno z višino, nego se še zvišuje. Ob času, ko je po dolinah megla ali dež, imajo kmetije na visokih obronkih gorko solnce. Tu gori se ne topi sneg od južnega vetra, nego od izhlapovanja. Zato je bivanje na gorah mnogo zdravejše in zato imajo gorjani močnejše mišice. Po noči je seveda tudi na gorah zelo mrzlo, ali čez dan solnce hitro razgreje zrak. Če je zrak miren, ne pritiska tako zelo na gorah, kakor po dolinah, in izpušča mnogo vezane toplote. Tako si lahko razlagamo, zakaj po mnogih dolinah ne raste nič sadja, koj malo višje na obronkih pa že uspeva prav izvrstno.

*) T. Fischer, Klima der Mittelmeerländer, Gotha 1879.

V jeseni pa dela megla, da ostanejo nižje ležeči kraji bolj gorki. Po solnčnem zahodu se namreč zgoste vodene pare, napolnijo zrak in kondenzacijska toplota napolnuje doline. Če veter z gora v doline piše, se zgosti in raztopli zrak; če pa veje veter iz dolin na gore, tedaj zrak se stanjša, ohladi in izpusti iz sebe mokroto. Spomladi in poleti pa ne more mrzel veter v dolino, ker mu prihaja nasprotna gorka sapa. Solnce namreč vedno močnejše razgreva tla, noči in mrazi prihajajo vedno krajši in zemlja obdrži vedno več toplote. Vrhu tega gine vedno bolj sneg na gorah in zrak nema od kodi dobivati mrzlote.

Iz tega spoznamo, da je podnebje v visokem gorovji sicer mrzlo, pa ne ostro. Tudi po srednjem gorovji varujejo visoki hrbti nižje doline pred mrzlim vetrom. Navadno so one tudi širše, bolj proti solncu obrnjene in odprte. Nad njimi se nahaja še precej gozdov, ki vzdržujejo vlažnost in ohranjujejo milejše podnebje. Srednjo letno toplino od 10° C in še čez ima vsa Soška dolina do Ročinja (do tam uspeva še vinska trta); višje gori do Kobarida in ob Idrijci do Trebuše znaša srednja letna toplina 8 - 10° C (trta raste todi le posamezno na latnikih). Kanalsko in Cerkljansko gorovje ima 6—8° C, doline med visokim gorovjem pa 4—6° C srednje letne topline.

Trnovska in Banjška planota imata precej ostro podnebje (spomladi 8·7° C, poleti 14·7°, v jeseni 9·2° C, po zimi 0·6° C, poprečno torej 8—9° C srednje letne topline). Toplina se sploh naglo spreminja. Spomlad traja navadno meseca aprila in maja, leto poneha koncem avgusta, jesen že koncem oktobra in tedaj začne navadno snežiti. Dežja pade mnogo, ali navadno le takrat, ko rastlinstvo počiva. Če po zimi ne sneži, škoduje poledica drevju. Severovzhodni suhi in mrzli veter brije prosto čez visoko ležeče kraje, kakor čez Kras. Po zimi kraljuje silno močna burja sè snegom, ali pa megla, poleti pa redno suša. Pšenica ne dozori povsodi in drevje cvete pet do šest tednov pozneje, nego v goriški okolici. Po nekaterih krajih srednjega gorovja navstajajo kaj rade plohe in nevihte s točo. Pa tudi po Brdih, Vipavski dolini in na Krasu prihajajo pogostoma ter uničujejo žito in sadno drevje. Te nevihte provzročuje nagli tok mrzlega zraka, ki se vrže na spodnje plasti prevročega zraka.

Prav ugodno podnebje imajo v Brdih. Bližnje gore zapirajo vhod mrzlim sapam, a mehki namorski zrak ima odprto pot čez spodej ležečo ravnino. Od gor prihajajoči tanjši zrak ga očisti nekoliko in naredi tako prav prijetnega. Tu se prideluje izvrstno vino, najplemenitejše sadje in najmehkejše sočivje, pa tudi razna žita. Še celo oljka, lavor in cipresa rastejo tukaj (za dve zemljepisni stopinji bolj proti severu, nego v Italiji).

Furlanska nižina ima že popolnoma italijansko podnebje: prav mehko in vlažno. Zato so tudi tamošnji pridelki popolnoma

jednaki onim južnih dežel. Blizu obale pridelujejo tudi riž, čeravno ne v veliki meri. Močvirnati kraji ob morji pa imajo zelo nezdrav mrzličast zrak. Ko solnce razgreje take mlake, ki neso vedno z vodo napolnjene in v katerih leže segniti rastlinski deli, tedaj se začnejo vzdigati iz njih smrtonosne pare, ki odganjajo ljudi od teh krajev. In zares, ne bilo bi mogoče stanovati po lidskih otokih, če ne bi zaradi zdravja in plovitve že od starodavnih časov delali jezov ter čistili izlivov rek in prekopov, da se morejo odtekati v morje tiste vode, ki prinašajo seboj mnogo blata.

Tudi na Krasu je podnebje samo na sebi mehko in ugodno. Srednja letna toplina znaša 8—10° C; ob morski obali pri Devinu in Sestljanu kaže toplomer tudi po zimi 6·5—7° C. Zelo neugodno pa vpliva na kraško podnebje sedanja golost sveta. Gozdi pospešujejo dež, napravljajo torej vlažno in hladno podnebje. Kjer pa gozde posekajo, tam postane zrak vedno bolj suh, rosa se ne napravlja več, rastline ne morejo kliti in pomanjkanje zelišč navstane. Pri tem se posuše tudi izviri, potoki in reke izgube mnogo svoje vode, lokve in jezera se izhlape in le še o deževji se napolnijo zopet z vodó. Kjer ni gozdov, tam dobe severovzhodni vetrovi večjo moč in narede podnebje mnogo mrzlejše, nego bi drugače bilo. In ravno pomanjkanje gozdov pospešuje silno moč burje.

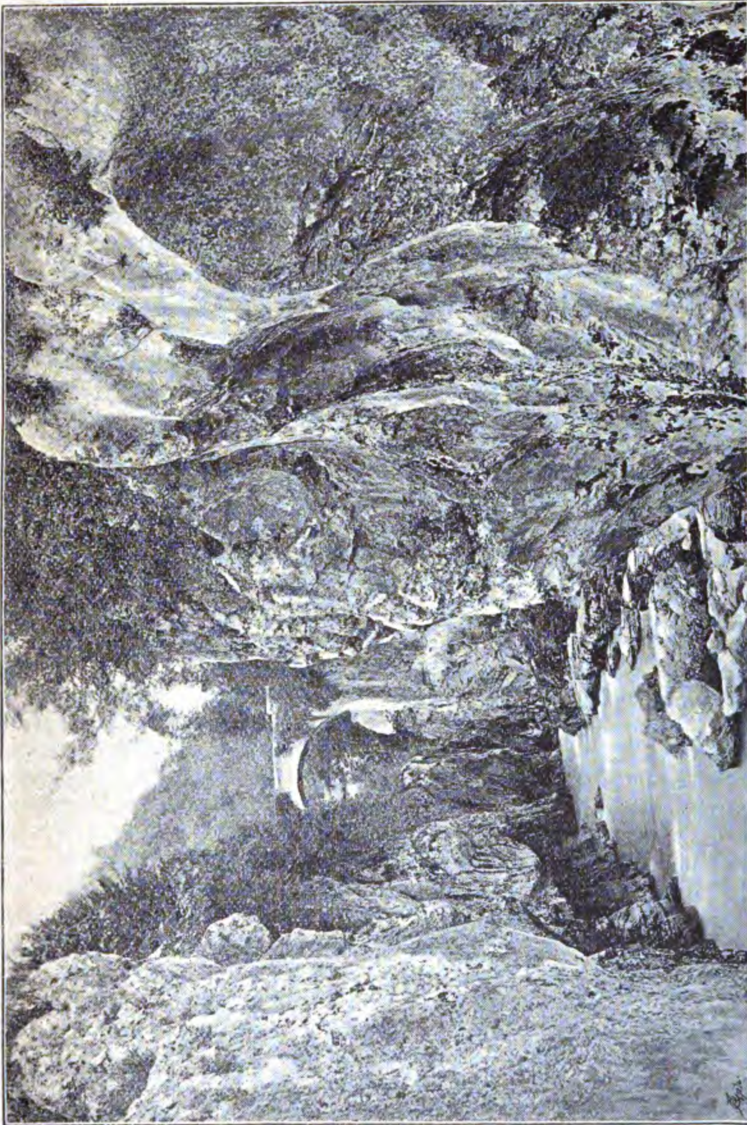
Kadar ne piše burja, je zima na Krasu precej prijetna; snega pade le malo in redko. Poletja pa so navadno vroča in zelo suha, tudi v obližji morja. Zaradi pomanjkanja gozdov se golo skalovje tako razbeli, da puhti od njega vroč popolnoma suh zrak, ki popije vso vlago iz oblakov. Čez dan tako razbeljena tla se ne ohladé zadosti po noči, da bi se mogla rosa narediti, zlasti ker je ne pospešuje drevesna mokrota. Suša je torej navadna prikazen na Krasu vsako poletje. Suho vreme nastopi navadno že aprila meseca, večkrat celo že marca, in traja do septembra, izvzemši nekaj ploh v avgustu. Oktobra nastopi južno vreme z močnim deževjem, kmalu potem pa zavlada suha burja. Vmes pa je po zimi več časa prijetno, lepo vreme. Na spomlad začne zopet burja tuliti, tako da posuši vso zimsko mokroto in naredi večkrat mnogo škode, zlasti otrese rada cvetje sè sadnega drevja.

Vendar pa ima Krašovec rajši suho leto, ker če mu tudi suša vzame prvi pridelek (žito), obrodi mu pa trta tem bolje in vino je zanj glavni pridelek. Mokra leta so pa tudi žitu škodljiva in dajajo le obilo krme za živino, katere po Krasu tako zelo primanjkuje. Gori že je bilo povedano, koliko da trpe Krašovci in njih živina o suši.

V obče torej je goriško podnebje mehko in zdravo, ono ugaja človeku, omogočuje v nižini obilno rastje mnogovrstnih pridelkov, sploh pa je ugoden pogoj bogati favni in flori, kakor bodemo kmalu videli.

Da se označijo natančneje toplinske razmere na Goriškem, naj sledi tu nastopni mali pregled povprečne topline srednjega

meseca vsake letne dobe in na zadnje celega leta v Gorici, v Ponicali in Krnici, torej na robu Trnovskega gozda, in v Bolcu

Svetolucijski most čez Sočo (od južne strani).

(števila odtodi še niso dovolj zagotovljena, ker se je le prekratek čas opazovalo).

Povprečna toplina °C

Kraj	Višina nad morjem v m.	januvar.	april	julij	oktober	Leto
Gorica	95	3·1	12·4	22·8	13·6	12·6
Ponicala in Krnica	980	—2·5	4·2	15·0	7·0	5·7
Bolec	485	0·3	8·9	20·7	11·7	10

V Gorici pade temperatura po zimi na 9 do 10° pod ničlo komaj jedenkrat v 20 letih, v Ljubljani pa vsako leto (z redkimi izjemami). Najvišja toplina, ki se je v Gorici opazovala v dveh desetletjih (1871—1890), je 36·7°, v Ljubljani v 30 letih (1851—80) pa 34·8°.

Zračna vlažnost je v nižavi po Goriškem — torej prav blizu morja — manjša, nego po Kranjskem; v Gorici n. pr. znaša povprek na leto 70%, v Ljubljani pa 83%. A suhi in vlažni zrak se po Goriškem hitreje in zdatneje menjavata nego po Kranjskem.

Natančnejše so opazovali podnebje in zaznamovali posamezne date le v Gorici. Gorico imenujejo „solnčno“, in res ima izredno malo oblačnega neba, — kakor sploh južni rob evropskih Alp. Najbolj oblačni mesec v letu je november, tedaj je v Gorici in Vipavski dolini 57% neba z oblaki zastrtega, v Ljubljani pa 80%; julija meseca je razlika dokaj manjša, kajti tedaj je srednja oblačnost v Gorici 32%, v Ljubljani pa 46%; povprek v letu znaša oblačnost v Vipavski dolini 48%, v Ljubljani pa 63%. Megla je v Gorici redka prikazen, le kakih 9—10 dnij na leto nastopi.

Kljubu temu, da je po goriških nižinah zrak precej suh, nebo malo oblačno, in število jasnih dnij obilno, vendar pade ondodi silno veliko dežja. Le v Gorici ga je povprek na leto približno 141 cm, v gorovji pa mnogo več; v Dolu nad Ajdovščino na južnem robu Trnovske planote, 882 m nad morjem, pade na leto približno 262 cm dežja, v Bolcu 294 cm, v Krehovšči (na severni strani Trnovskega gozda 677 m nad morjem) celo 281 cm! Kako velikanske so te svote, razvidimo, ako pomislimo, da znaša na Nemškem celoletna padavina povprek le 66 cm! Toliko in več dežja pride na Trnovski planoti dostikrat na jeden sam mesec! Dogode se tu v jednem dnevu nalivi, ki bi zemljo 17 cm na debelo pokrili z dežjem, ko bi ga nič ne odteklo! In vendar na Kraški planoti primanjkuje vode, Vipavska dolina ter Furlanska ravan trpita pa včasih sušo.

Najmanj padavine imata meseca januvarij in februvarij, naslednji meseci so vedno bolj mokri do junija (16 cm v Gorici); julija in avgusta se množina padlega dežja nekoliko zmanjša, a oktobra potem doseže najvišjo množino v letu (19 cm v Gorici), na to se zopet manjša do imenovane najmanjine.

Povprek je v Gorici 136 deževnih dnij na leto. Ob pomladni deževni dobi (junija, maja in aprila) pa tudi v jesenski (oktobra) je povprek 13—15 deževnih dnij v mesecu.

V poletji vrsté se suhi in deževni dnevi neredno, skoro kakor slučajno; sicer pa, in'zlasti po zimi, ima vreme ob severni obali Adrije iznenadno stanovitnost; bodi si suho, bodi si deževnò vreme, ustanavlja se povprek na precej daljši čas, kot bi se moglo pričakovati, ako bi vreme vladal goli slučaj.

Med navedenimi padavinskimi dnevi šteti so tudi snežni dnevi, a teh v Gorici ni veliko; komaj 4 pridejo na leto. Sneg tu prav redko kedaj obleži, navadno zgine v malo urah ali dneh.

Nevihte nastopijo v Gorici nekako v 33 dneh tekom leta, ponajveč seveda v poletji. Gorovje ima menda precej več neviht. Toče je v Gorici povprek trikrat na leto pričakovati.

Prav znakovito so po Goriškem razdeljeni vetrovi. Najpogostejši med njimi je burja, to je veter, ki veje s planot in gorovja ob severni in vzhodni obali jadranski po najkrajšem potu proti morju, včasih, in zlasti po zimi, s strahovito silo.

Burja je zelo suh in mrzel veter, ki piha v kratkih ali močnih sunkih („refoli") od severovzhoda, ali vzhodnega severovzhoda. Bližino burje naznanjajo, ako je nebo jasno, kupičasti oblaki nad bližnjimi gorami. Ti oblaki se združijo in navzdol klinasto zostre (to so takoimenovane „zastave") ter ostanejo toliko časa nad gorami, dokler burja veje. Vse ostalo nebo je popolnoma jasno, ali pa ima le visoko gori kopreni podobne oblake. Burja nastopa redovito marca meseca in traja navadno po tri dni (najsilnejša je drugi dan), včasih pa tudi po 9—15 dnij. Dočim jako hitro nastopa, pojenjuje pa le polagoma. Najsilnejša je burja ob vzhodni obali Jadranskega morja. Zrak ob burji je suh, včasih prav skrajno, toplina pa se večji del drži nekaj nad ničlo; človeškemu čutu se vendar zdi bolj mrzlo kakor onstran Krasa ob mnogo nižji toplini v mirnem, vlažnem zraku. Ladjam so nevarni posebno nenadni sunki. Burja tudi vznemiri morje celo do dna in odnaša morsko vodo daleč proč, ki se svojo vsebino vse rastlinstvo popari, kamor pride.

Burja sega na zahod nekako do Gorice, a ima Vipavsko dolino že v svojem krutem območji. Tu je zlasti na teh krajih posebno silovita: med Št. Vidom in Vipavo, pri Ajdovščini, na njivišči med Šempasom in Gorico ter na Gaberku. Na planoti (Trnovski in Nanosu) neki ni tako silna, kakor v dolini. Kedar burja z vso močjo in z gromu podobnim bobnenjem drvi, tedaj se tresejo hiše kakor ob potresu, tako da kosi ometa s stropa

odletavajo, in je treba z žlebasto opeko krite strehe s težkimi kameni obložiti, da jih burja ne odnese. Kljubu temu začnejo primeroma zgodaj na kup lezti, zlasti na strani proti burji. Na tej tudi če le mogoče ne delajo oken in vrat. Spomladi dela burja poljskim pridelkom, sadju in trtam, mnogo škode; pa tudi v jeseni. Ni je zime, da bi burja ne prevrgla voza na imenovanih krajih, dostikrat se še ljudje in živina poškodujejo. Celo težke in nizke vozove prevrže burja, včasih celo železniške vozove. Po več krepkih mož jih mora podpirati. Posamezne ljudi burja tudi prevrže, ali jih celo nekaj časa po zraku nese.

Dolgo časa so ugibali, odkodi da dobiva burja tako silno moč. Da višinske razlike k temu pripomorejo, to so učenjaki že davno vedeli.*) Sedaj so znani tudi fizikalni uzroki, ki ustvarjajo burjo. Dokazano je, da vlada v obče, zlasti pa po zimi, nad izredno toplo Adrijo nizek zračni tlak ali pritisek, nad vzhodnimi Alpami pa visok (od Atlantskega morja sem segajoč) tlak izredno hladnega zraka. Iz tega uzroka se zgodi v zraku isto, kar bi se zgodilo, če se v odprti posodi iz katerega koli uzroka nagne površje vode. Takoj odteče voda od najvišjega kraja proti najnižjemu. Čim bližje si stojita ta dva kraja pri isti višinski razliki, tem strmejše je površje, tem hitrejše odteče voda z višjega mesta na nižje in ravnovršje se zopet ustanovi. Nikjer pa si ne stojita v tako mali daljavi nasproti tu jako visok, tam jako nizek zračen tlak, kakor nad Karavankami in nad Tržaškim zalivom. Za Krasom in za Karavankami se nabira težki zrak, kakor za kakim jezom. Ko se on spusti čezenj, navstane silen padec in zatorej odteče težki kontinentalni zrak s silno hitrostjo preko imenovanih gorovij k morju. To je burja.

Burji po vsem nasproten je jug (scirocco), topel, neprijetno soparen veter, ki od morja prihaja v dežel, ter prinaša oblačno in deževno vreme. On veje navadno od jugovzhoda; čisto južni ali jugozahodni vetrovi so pri nas redki. Jug preobleče nebo s težkimi, svinčeno-sivimi oblaki, ki navadno nizko doli vise in v kratkih presledkih dajajo prav izdatnega dežja. Toplina ostane pri tem vedno jednakomerna; tudi po zimi znaša okoli 10^0 C. Ob obali je jug zelo navaden, on piha neprestano, ali navadno ne prav močno (vendar prihajajo od njega tudi krepki sunki) in vzburka morje od najglobokejšega dna. Jug je zaželjen, kadar suša predolgo traje; a kakor hitro je dovršil svojo dolžnost, želi vsakdo, naj bi ga burja koj pregnala. Ta odnese vso vlažnost iz stanovanj in osuši nezdrave mlake, zato veli hrvaški pregovor, da je „burja čista žena“. Jug naredi človeka otožnega, zlovoljnega; burja pa razjasni nebo, osuši zrak in človek se zopet oživi ter razvedri.

---

*) V. Kozenn, Das Klima von Görz, Programm des Görzer Gymnasiums, 1857.

Po gorah veje po zimi krivec ali podsolnčnik, ki je ravno tako mrzel kot burja, da človeka prav zebe, le burjine moči nema.

Mnogovrstnost goriške dežele kaže se najbolj v živalstvu in rastlinstvu. Živali in rastline so navezane na določeno okrožje, kder se nahaja skoro jednaka zemlja in podobno podnebje. Iz takega pasa se živali in rastline le redko preselijo v drug in le z veliko težavo se drugje udomačijo. Ali meja različnih okrožij ni ostro zaznamovana. Ob njej se živali in rastline križajo ter prehajajo iz sebi odločenega prostora na sosednji.

Tako se godi na Goriškem, kder se strinjajo različne nadmorske lege, različna površja in podnebje. Na Goriškem se srečujejo živali in rastline, ki žive samo v južni Evropi, ob srednjem morji, z onimi, ki se nahajajo le v sredni Evropi, onstran Alp. Tukaj vidimo na malem prostoru zbrano živalstvo in rastlinstvo skoro cele Evrope. Tako živijo v naši grofiji vse štiri vrste evropejskih netopirjev-podkovnjakov, vse tri evropske strupene kače, vse tri vrste evropskih podgan: črnica (m. decumanus), sivka (m. rattus) in belica (m. alexandrinus); nadalje se tu srečavajo mnoge žuželke, ptice in ribe s te in one strani Alp.

Razun domače živine nahajamo na Goriškem to-le divjačino: divje koze (gamse), srne, jazbece, zajce, veverice; potem podlasice, lisice in volkove. Medved se le včasi prikaže na visokih gorah.

Domača perutnina (kokoši, race, gosi, golobi in purani) se pridno goji v naši deželi, tako da je nekoliko celo v Trst spečajo. Mnogo pride v kupčijo tudi divje perutnine, zlasti divji golobi, jerebi, prepelice in sloke. Na Krasu pri Št. Danijelu in Rihenbergu lovijo okusne ortolane. V gorovji se nahajajo kotorni, v velikih gozdih divji petelini, kosi in drozgi; v močvirji ob morji se oglašajo selilke: labod, divja raca in gos, žrjav, čaplja in črna liska. Izmed roparic živijo na Goriškem sokol, orel, kragulj, sova, čuk. Tu bivajo tudi: vran, kavka, sraka; nadalje žolne, detli in divji poljski golob.

Morje nam ponuja najraznovrstnejših rib. Najboljše med njimi so: tun, luben (branzin), plošča, lokarda (scombro), rudeča trilja (barbone) in sardela. Vse naše reke, zlasti po gorah, redijo izvrstne postrvi, dalje karpe, jegulje, lipane in piškurje. Po močvirjih in potočinah živijo raki. Med dvoživkami se nahaja pri nas znameniti močeril ali človeška ribica, bivajoča v podzemeljskih vodah.

Tudi laznina je obilo zastopana. Omenjeno je uže bilo, da živijo v naši deželi vse tri vrste evropskih strupenih kač, t. j. modras, planinski gad in vlaški ali Redijev gad. Kuščaric je vse polno. V močvirjih ob morji biva evropska želva.

Vse polno imamo tudi žuželk iz vseh razredov. Tu bodi omenjeno, da se zlasti v ravnini sviloprejec pa tudi bučela marljivo gojita. Ne manjka se tudi škodljivih in strupenih živalij, škorpijonov, farfal, poljskih ušij i. t. d.

Še večjo različnost nahajamo med rastlinstvom, ker je proti podnebju veliko bolj občutljivo. Tu razločujemo mnogotere pase ne le po daljavi od juga proti severu, nego zlasti po visokosti nad morjem. Tako rastejo orehi le do 550 metrov visočine, hrasti do 800 m, bukve do 1400 m, mecesni in smreke do 1800 m ter od todi do 1900 m in čez ruševje in nizko borovje. Na višjih hribih pa rastejo lepe planinske cvetlice do 2250 m visočine. Potem še le pridejo planinska zelišča (Alpenkräuter) do 2600 m ter nad to mejo lišaj in mah.

Poleg raznovrstnega žita (med tem v Furlaniji tudi riž) in razne bujno rastoče zelenjave (znameniti so špargeljni) je na Goriškem najvažnejša vinska trta. Sadijo je več vrst do 300 m nadmorske visočine. Najbolj goje vinski trs v ravnini in v Brdih. V soški dolini raste in obrodi trta do Kobarida. Tudi oljka dobro obrodi po južnih pobočjih peščenega brdja, pa tudi po vinogradih v Brdih in pri Nabrežini.

Najbolj goje na Goriškem ta-le sadna drevesa: smokve (ali fige, ki tudi divje rastejo), raznovrstne črešnje, slive in breskve; potem marelice, hruške, jabelka, orehe in kostanje (do 400 m visočine). Bolj poredkoma se nahajajo oskoruša, granate, turški lešniki, kutine, mandeljni, grozdje sv. Ivana, kosmulja ali agras in nešplja, ki navadno divja raste. Izmed južnih dreves rastejo v nižini in brdji še lavor, cipresa in pinija. Zaradi sviloreje je murba precej razširjena.

Med gozdnim drevjem sta najbolj razširjena hrast, gaber, smreka in bukev. Gozdi visokega gorovja so večinoma bukovi. V najvišjih gozdih (na Bolškem, Cerkljanskem in v Trnovskem gozdu) rastejo tudi smereke, mecesni in jelke, pa le bolj pomešane z drugim drevjem. Na Predelu se nahaja tudi gozdni bor (Pinus silvestris), v Trebuši in Panovcu pa avstrijski bor (P. austriaca). Med listnatim drevjem so v gorovji najnavadnejši: beli javor in maklen, veliki in mali jesen (Fraxinus excelsior in Fr. ornus), brest, gaber, lipa i. t. d.

O pobočjih in v dolinah se umika bukev hrastu, gabru in brezi, potem javoru in jesenu. Najnavadnejši je tukaj trojni hrast: cer, dob in graden (Zerr-, Stiel (Sommer-) und Stein (Winter-) Eiche). Neizmerno razširjeno pa je leščevje in češmin po vseh dolinskih pobočjih. Iz leščevja delajo obroče in grabljišča. Ker pa navadno pasejo živino po gozdih, dobe se le redko ravna in gladka debla. Po nižini vidimo ob vodah različne vrbe in topole, pa malo jelš. Ob morji rastejo še vedno pinije. V starem veku je bilo vse morsko obrežje polno tega drevja.

Na Krasu je glavno drevo hrast, navadno cer. Tu pa tam se nahaja poljski brest in mali jesen. Ta se najbolj prilega kraški zemlji, je najbolj stanoviten in se hitro množi. Kder pogozdujejo gola tla, ondi se mali jesen najbolj prijema, potrebuje najmanje gojitve in lahko prenaša sušo. Razen teh dreves rastejo na Krasu

še črni gaber (Ostria vulgaris), potem redkeje breza in gaber (Steinbuche), ostrolisti javor (Acer platanoides) in beli javor (Acer

Velikanski kostanj v Kozarnem blizu Dobrove.

pseudoplatanus), potem lipa. Ob morski brežini pri Devinu se nahaja adraš ali zeleni hrast (Quercus ilex), potem koprivovec (Celtis

australis) ob njivah. V Trnovskem gozdu raste bukev (do 1460 m) in jelka (do 1300 m), smereka samo na malem prostoru v zavarovanih krajih (do 1230 m). Bukev raste kot grmičje tudi nad označeno mejo. Po gorah uspeva: beli bor do 900 m, bukev, javor, dob, brest, olša in gaber do 1100 m, črni bor do 1400 m, smereka in jelka do 1600 m, mecesen (za Krnom) do 1700 m, cemprin (Zirbelkiefer) do 2000 m, rušje do 2400 m. Z dobrim uspehom so začeli saditi robinije (akacije), črno in laško topol (Populus nigra in P. piramidalis) zlasti ob kalih in po pašnikih. Med sadnim drevjem je najbolj razširjena črešnja, ki stanovitno raste, čeravno jo večkrat oklestijo za frodelj. Nizko grmičje obstoji iz navadnega brinja, rušelike in osljaka (Paliurus aculeatus). Ruj (Rhus cotinus) rabijo za barvanja. Po Krasu in po ravnini je mnogo rastlin, ki so prav za prav v toplem sredozemskem jugu doma in ki ne segajo preko Krasa ter Alp.

Po Goriškem gorovji nasejane rastline so različnega domovja. Nekatere rastejo po Alpah sploh, druge le v južnih vapnenskih Alpah. Mnogo je takih, ki rastejo samo po julijskih Alpah in nekatere se celo nikjer ne nahajajo zunaj goriške grofije. V poslednjo vrsto spada n. pr. rastlina Hladnikia pastinacifolia, Malabaila Golaka, Genista holopetala, Scabiosa graminifolia, i. t. d. Möhringia villosa (Fenzl) se nahaja jedino le na Poreznu pri Cerknem. Črna prst in Čaven sta prirodopiscem že davno znana kot „botaniška vrta“.

Najugodnejši kraj za mnogovrstne rastline je Soško obrežje pri Gorici. Tu raste na 50 km² polovica toliko rastlinskih vrst, kakor po vsi drugi deželi. Svet je vlažen, zavarovan pred ostrim mrazom in nekatera semena mu prinaša voda iz goratih krajev. Na severni osojni strani sv. Valentina rastejo prav nizko v dolini planinske rastline v senci ondotnega gozda. Dalmatinska flora kaže tudi to čudno posebnost.

V goriški okolici ne nehajo rastline cvesti tudi po zimi. Nasprotno pa se ne vidi po leti na naših travnikih toliko cvetja, kakor po Nemškem. Nekatere rastline srednjeevropske zimske flore začnejo pri Gorici že v pozni jeseni cvesti (n. pr. bellis perennis, taraxacum dens leonis, brassica rapa). Druge pa se razcveto meseca januvarja in prve dni februvarja (trobentice, zvončki, teloh, grenkuljica (glechoma hederacea), jeternik (hepatica triloba), lapuh (tussilago farfara), dren i. t. d. Prav zgodaj (septembra) že cvete južnoevropska koštrika (Ruscus aculeatus) in potem vso zimo. Na prostem prezimijo magnolija, mespilus japonica, ligustrum japonicum, jasminium officinale, narcissus pseudonarcissus, hyacinthus coeruleus, rosmarinus officinalis i. t. d.

Nekatere srednjeevropske rastline cveto okoli Gorice (v vlažnem svetu) na prostem skozi celo leto, torej tudi po zimi, n. pr. senecio vulgaris, veronica buxbaumii, ver. polita, mercurialis annua, parietaria diffusa, euphorbia peplus & helioscopia, poa

annua, stellaria media, capsella b. pastoris, lamium maculatum & purpureum i. t. d. Tu raste mnogo dreves, ki ne izgube nikoli svojega listja. Množtvo lavorjev nareja ob solnčnih dnevih tak vtis, kakor bi v Gorici zime niti ne bilo.

V okolici goriški začno rastline 35 dnij poprej cvesti nego na Dunaji, zato lahko rečcmo, da začenja v Gorici spomlad za dober mesec poprej, nego v državnem glavnem mestu, a štiri dni pozneje, nego v Trstu. Po deželi pa začne spomlad nekoliko pozneje: deset dnij pozneje v Furlaniji, Vipavski in Kanalski dolini ter Brdih; pet dnij pozneje na Krasu (in v notranji Istri); zopet pet dnij pozneje na Tolminskem in Trnovski planoti; ravno toliko pozneje v dolinah na Bolškem, ki so proti jugu obrnjene, in najzadnje v onih, ki so na sever odprte. Po leti pa se ta velikanski razloček deloma zopet zravna, ker sta v Gorici meseca junij in julij bolj suha, tako da so tiste rastline, ki začno v Gorici koncem junija cvesti, začele na Dunaji morda že nekoliko poprej ali pa istočasno odpirati svoja cvetna peresca.

Spomlad naznanja cvetenje leščevja in resa (Erica carnea). Za njima sledi lapuh, zvončki, jeternik, pomladni žafran (crocus vernus), pljučnik (pulmonaria officinalis), pasji zob (erythronium dens canis), zimzelen (vinca minor), viola alba, grenkuljica, pižemice (adoxa moschatellina), i. t. d. Sedaj pokaže svoje mačice tudi siva vrba (salix cinerea), trobentice prihajajo vedno gostejše, vijolice se prikazujejo, in dren stoji po sečih v polnem cvetji. Kmalu se odenejo mandeljni sè svojo krasno cvetno obleko. Po bregih in njivnih vratih cveto: lasava vijolica (viola hirta), kreša (cardamine hirsuta) in kurje zdravje (draba verna); pod grmičjem pa gozdna vijolica (viola silvestris), gabez (symphytum tuberosum), podlesna veternica (anemone nemorosa), petelinčki (corydalis cava); po gozdih zajčja deteljica (oxalis acetosella), pomladni grahor (orobus vernus), morska čebula (scilla bifolia) in rumenkulja (Hacquetia epipactis). Vsi vlažnejši travniki ozelene in po prvem gorkem dežji začnejo žabe po drevji regljati ter s hrupom praznovati povrnitev spomladi. Sredi marcija začno cvesti marelice in breskve ter drugo sadno drevje, tako da je vse belo po njivah in travnikih. Tedaj se prikazuje tudi listje na glogu, dobu, kalini (ligustrum vulgare), klokcu (staphilea pinnata) in jagodniku (aronia rotundifolia). O sv. Jurji (24. aprila) je že vse drevje zeleno, če tudi je bila poprej ostra zima.

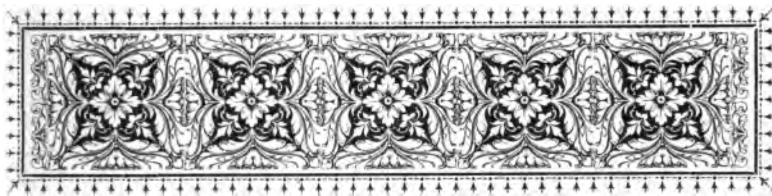
Sedaj se hitro približuje poletje. Rastlinstvo razvija prve dni maja vso svojo krasoto in veličanstvo. V veliki množini se prikazuje na pustejših travnikih šipek in kmalu za njim po vseh tratah meček (gladiolus illyricus). Njijna mičnost in lepota njijnega cvetja razveseljuje in bodri otožnega sprehajalca. Začetkom junija zacvete vinska trta, lepo dišeči divji nagelj (dianthus monspessulanus) in nežna linaria cymbalaria, ki radovedno kuka sè svojim vijoličastim okroglim cvetom iz vsake razpoke starega zida.

Hladni spomladanski zrak se je umaknil gorkejši sapi, slavčku pridružuje poljski strnad svoje ljubeznjivo-otožno petje in marsikatera lepo pisana cvetlica obledi pod vročimi solnčnimi žarki.

O sv. Antonu Padovanskem (13. junija) nastopi pravo poletje. Skržati začno peti, različni hrošči brenčijo od rastlike do rastlike, dnevi so zelo jasni in gorki ter prvo sadje razveseljuje naš pogled in krepča naša grla. V začetku te dobe se prikaže rudeče cvetje „rubus amoenus & discolor“, oljka in kostanj razcveteta. Kmalu potem cveto skoro vse dišavne ustnatice (labiatae). Najzanimivejša poletna rastlina pa je žepek (Satureja montana), katerega jemljo Slovenci za spomin z božjih potov. Če je poletje več časa suho, tedaj otrpnejo rastline, kakor bi se vlegle spat. Kolikor časa traja suša, za toliko se zakasni cvetje in sadje. Po prvem dežji se pa vse zopet oživi in veselo nadaljuje svojo rast.

Mnogokrat nastopi tak dobrodejen dež še le začetkom jeseni. Vse rastline, ki so bile prenehale svoje živeljnje med dolgotrajno letno suhoto, začnejo po jesenskem dežji novo življenje. Drugače se pa na cvetlicah komaj zapazi prehod leta k jeseni. Prava jesenska cvetlica je „Allium ochroleucum“, ki začne še le okoli 20. septembra cvesti po peščenih gričih. Pa tudi „spiranthes autumnalis“ in „aster amellus“ se pokažeta še le avgusta in septembra meseca. Kedar pa vidimo, da na polji vsi sadeži počasi dozorevajo, tedaj ne moremo več dvomiti, v katerem letnem času živimo.

Politični opis in prebivalstvo.

Razdelitev dežele.

Po cesarski naredbi od 8. julija 1868 je razdeljena pokneženа grofija goriška in gradiščanska v štiri okrajna glavarstva, t. j. goriško, tolminsko, gradiščansko in sežansko. Okrajni glavarji so podložni cesarskemu namestniku v Trstu in prejemajo od njega vsa povelja, kar se tiče vlade in uprave. Vsako glavarstvo se deli na več sodnijskih okrajev, katerih je skupaj dvanajst. Goriško glavarstvo obsega sodnijske okraje: Gorica, Ajdovščina in Kanal; tolminsko okraje: Tolmin, Bolec in Cerkno; gradiščansko glavarstvo ima okraje: Gradišče, Kormin, Červinjan in Tržič, ter naposled sežansko glavarstvo okraja: Sežana in Komen.

Kako velik je vsak okraj, koliko prebivalcev ima in kako gosto je v njem ljudstvo naseljeno, razvidi se lahko iz naslednjega pregleda.

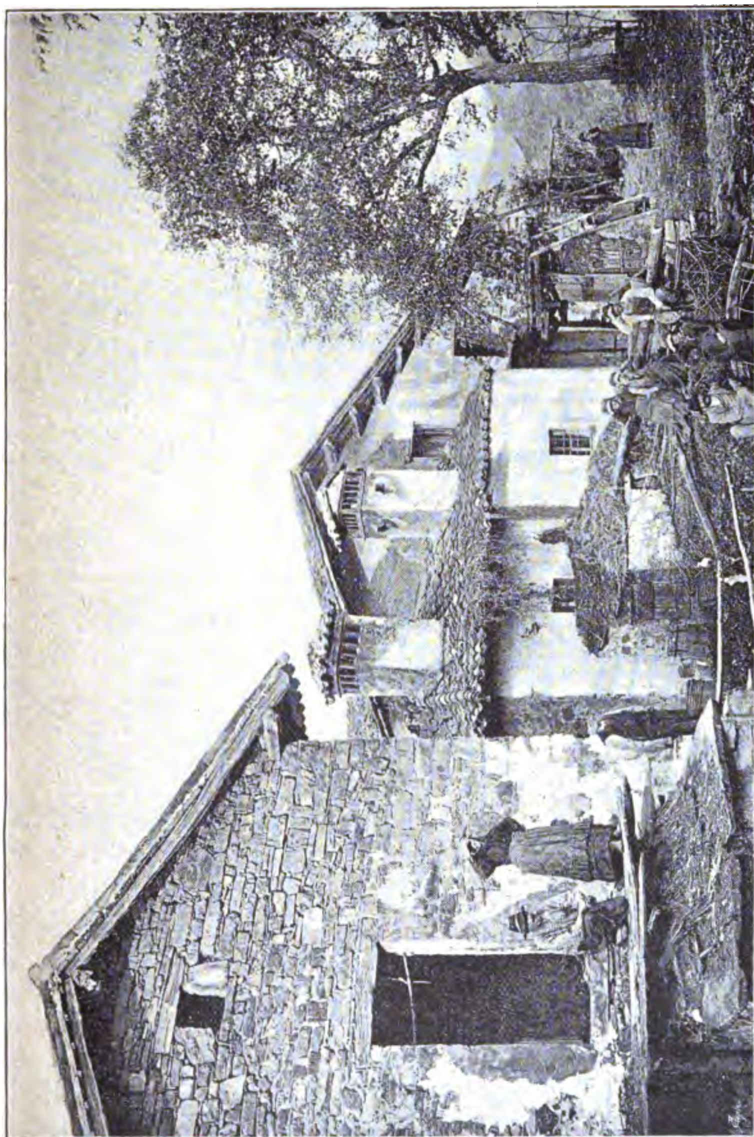
Ime okrajnega glavarstva	Ime sodnijskega okraja	Površje v hektarih	Prebivalstvo (absolutno) dne 31. decembra 1890	Koliko na 1 km² (relativno)
Gorica (magistrat)	Gorica z obmestjem	2.329·40	21.825	948·8
Goriško	Gorica (okolica) . .	34.067·46	37.579	110·2
	Ajdovščina . . .	16.917·64	13.273	78·7
	Kanal	21.292·16	13.024	61·1
	Vse okrajno glavarstvo	74.606·66	63.876	85·6

Ime okrajnega glavarstva	Ime sodnijskega okraja	Površje v hektarih	Prebivalstvo (absolutno) dne 31. decembra 1890	Koliko na 1 km² (relativno)
Tolminsko	Tolmin	50.813·47	22.031	43·2
	Bolec	39.707·01	6.125	15·4
	Cerkno	15.997·89	8.847	55·3
	Vse okrajno glavarstvo	106.518·37	37.003	35
Gradiščansko	Gradišče	7.078·19	11.878	167·3
	Kormin	13.005·48	17.152	131·9
	Červinjan	31.420·33	24.446	78
	Tržič	15.249·79	15.830	103·8
	Vse okrajno glavarstvo	66.753·79	69.306	105·3
Sežansko	Sežana	24.802·49	14.074	56·7
	Komen	22.615·73	14.224	63
	Vse okrajno glavarstvo	47.418·22	28.298	60
Cela grofija		295.328·85	220.308	74·6

Vsak sodnijski okraj obsega po več županij, vsaka županija jedno ali več davkarskih občin ter vsaka občina jedno ali več vasij, sel in zaselkov. Mestna županija goriška obsega pet davkarskih občin in ima kot magistrat tudi politično oblast. Okraj goriške okolice je sestavljen iz 20 županij in te iz 42 občin. Ajdovski okraj ima 11 županij in 18 občin. Kanalsko sestoji iz 10 županij in 18 občin. Tolminsko obsega 13 županij in 40 občin, Bolško 8 županij in 12 občin, Cerkljansko 3 županije in 15 občin. Gradiščanski okraj ima 7 županij in 11 občin, korminski 11 županij in 16 občin, červinjanski 16 županij in 22 občin, tržiški 8 županij in 15 občin. V sežanskem okraji je 12 županij in 27 občin, v komenskem 19 županij in 28 občin. Vseh županij imamo torej na Goriškem 132, in vseh občin 269.

V cerkvenem obziru spada večina Goričanov pod nadškofijo v Gorici. Le manjšina (t. j. okoli 15.000 Kraševcev) je podrejena tržaški škofiji. Meja med obema škofijama je večinoma tista, kakor je bila nekdaj med Goriškim in Kranjskim. Pod tržaško škofijo spada tedaj ves sežanski okraj (z Avberjem in Koprivo), izvzemši vasi Repnič (Malo Repno), Zgonik, Koludrovica, Salež, Samotorica in Brišče.

Goriška škofija je razdeljena v 16 dekanij in sicer: Gorica, Št. Peter, Kanal, Tolmin, Cerkno, Kobarid, Bolec, Črniče, Komen,

Kmetske hiše v Brdih.

Devin, Tržič, Gradišče, Ločnik, Kormin, Višek in Fiumičel. Vsaka dekanija obsega po več župnij (fará) in teh je v goriški nad-

škofiji 73. Dalje imamo namestnih župnij ali kuracij 13. Župnije pa so razdeljene na vikarijate, katerih je na Goriškem 106. Poleg teh cerkva je v goriški nadškofiji še 233 podružnic in kapel.

Kraševci tržaške škofije spadajo pod dve dekaniji, namreč pod tomajsko in dolinsko (v Istri). Prva ima pet župnij (Tomaj, Sežana, Povir, Repno in Avber), druga pa na goriški strani le dve (Rodik in Divača). Vikarijat Lokva spada pod župnijo Gročana v Istri. Vasica Škoflje (260 preb.) pa ima svojega župnika v Vremah na Kranjskem. Vseh podružnic v goriškem delu tržaške škofije je 9. Cerkvá in kapel pa šteje ta del Krasa 30.

Ustava in uprava.

Samostojnost goriške dežele in njena domača vlada je zagotovljena v avstrijski ustavi od 26. februvarija 1861. Vsled tega najvišjega patenta ima Goriško svoj lastni deželni zbor. Ta upravlja notranje deželne potrebe, oskrbljuje deželno premoženje in deželne ustanove, vodi deželne šole in zavode ter skrbi za deželne ceste in urejenje vodá. Deželni zbor sklepa nove koristne postave za celo grofijo in jih predlaga v potrjenje njegovemu veličanstvu cesarju. Županije in občine so v svojih notranjih opravilih, zlasti v gospodarstvu z občinskim premoženjem, odvisne od deželnega zbora, ki jim dovoljuje, da smejo pobirati davkovske priklade za svoje potrebe.

Deželno premoženje sestoji iz dveh hiš v Gorici in nekaj zemljišč pod gradom. Letni dohodki znašajo 23.000 gold. iz zasebno-pravnih virov, 66.695 gold. iz javnih naslovov, 131.167 gold. iz deželnih doklad, skupaj 220.862 gold. Največji stroški so za dobrodelne ustanove, t. j. 90.126 gold., potem za splošno upravo 22.594 gold., za pouk in splošno izobraženje 24.337 gold., za javne zgradbe 10.550 gold., za javno varnost 20.196 gold., za deželno kulturo 2.970 gold., za zdravstvene potrebe 4.176 gold., za deželni zbor 2.350 gld., torej vkupno 157.103 gold. stroškov. Zaklada za zemljiščno odvezo ima na leto 145.875 gold. dohodkov, med njimi 79.106 gold. stalnih, drugi so le mimogredoči.

Deželni zbor goriški sestoji iz dvaindvajset udov, t. j. iz jedenindvajset poslancev in knezonadškofa goriškega. Poslancev volijo 8 kmetovske občine, 7 mesta, trgi, obrtnijski kraji in kupčijska zbornica v Gorici, ter zadnjih 6 veliki posestniki. Kmetovske občine volijo po svojih volilnih možeh v vsakem okrajnem glavarstvu po 2 poslanca in sicer na voliščih v Gorici, Tolminu, Gradišči in Sežani. Mesto Gorica voli dva poslanca za se. Slovenski trgi: Ajdovščina, Kanal, Tolmin, Kobarid, Bolec volijo jednega poslanca v Tolminu. Gradišče in Kormin volita jednega v Korminu, ter Červinjan, Akvileja, Gradež in Tržič zopet jednega poslancà v Červinjanu. Kupčijska in obrtnijska zbornica v Gorici voli tudi dva poslanca.

Veliki posestniki so razdeljeni na dve skupini in vsaka voli po tri poslance. Prva slovenska skupina obsega vse slovenske kraje in mesto Gorico. V tej skupini je vsak volilec, ki plačuje najmanje 50 goldinarjev zemljiškega davka brez priklad. Volilci italijanske skupine pa morajo plačevati najmanje sto goldinarjev neposrednjega davka. Velika posestva so namreč v italijanski nižini mnogo bolj obširna kakor na slovenski strani. — Vsi poslanci se volijo na šest let, potem slede nove volitve.

Voditelj in predsednik deželnega zbora je deželni glavar, ali pa njegov namestnik, katera imenuje cesar izmed izbranih poslancev za vsako zborovanjsko dobo posebe. Cesar tudi sklicuje zbor k sejam (navadno vsako leto jedenkrat na štiritedensko zborovanje) in ga zaključuje ali pa tudi razpušča po svojem pooblaščencu (ki je v Gorici okrajni glavar). Kadar zbor ne zboruje, opravlja v njegovem imenu vse posle deželni odbor. Ta sestoji iz štirih odbornikov in deželnega glavarja kot predsednika. Odbornike voli ves zbor iz svoje srede (jednega poslanci občin, drugega poslanci mest in trgov, tretjega velikoposestniki in četrtega ves zbor, ne glede na kako skupino.)

V državni zbor na Dunaj pošilja Goriško (od kar so bile l. 1873. vpeljane neposredne volitve) štiri poslance. Dva volijo kmetovske občine po svojih volilnih možeh, od katerih pride jeden na 500 prebivalcev. Volišča so tista, kakor pri deželnozborskih volitvah in sicer volijo Slovenci v Bolcu, Tolminu, (tudi Cerkljani), Gorici (vse glavarstvo) in Sežani (vse glavarstvo) le jednega poslanca, drugega pa Italijani v Gradišči (vse glavarstvo). Tretjega poslanca volijo vsa deželna mesta in trgi (Gorica, Kormin, Gradišče, Červinjan, Tržič, Akvileja, Gradež, Sežana, Ajdovščina, Kanal, Tolmin, Kobarid in Bolec; vsak kraj je volišče za se), a četrtega velikoposestniki brez razločka.

Političko upravo goriške dežele kakor tudi celega Primorja vodi c. kr. namestnik v Trstu. Od njega so odvisni c. kr. glavarji in prejemajo vsa povelja, ki se tičejo vlade in uprave. Glavarstvom so podložne županije kot najmanjše politiške oblastnije. Vsem občinam je zagotovljena autonomija, t. j. slobodno oskrbovanje svojih domačih poslov. Politično upravo goriškega mesta vodi občinsko svetovalstvo, obstoječe iz 24 udov. Na čelu mu je kot izvrševalna oblast župan (podestà) z dvema pristavoma.

Po zakonu od 19. maja 1868 ločili so sodstvo popolnoma od politiške uprave. Poprejšnji politiški okraji ohranili so se le kot sodnijski okraji. V vsakem teh dvanajsterih okrajev nahaja se posebna okrajna sodnija za prestopke in male pregreške. Razun teh obstoji v Gorici tudi okrožna sodnija za kriminalne zločine (ki ob jednem izvršuje civilno sodstvo za mesto in okolico Goriško). Sodnije Tržič, Komen in Sežana so podložne deželni sodniji v Trstu.

Pri vsaki okrajni sodniji se nahaja tudi c. kr. davkarija in zemljeknjižni urad s potrebnimi uradniki. Razun teh uraduje pri vsakem glavarstvu še davkarski nadzornik. Glavna davkarija v Gorici preračunja štempeljske in druge pristojbine. Užitnino in cestnino imajo navadno občine ali zasebniki v najemu.

V novejšem času imamo kot samostojne urade tudi cestne odbore, in sicer v vsakem sodnijskem okraji po jednega. Njih nalog je skrbeti za zboljšanje in popravljanje cest ter za izpeljevanje novih potrebnih potov. Oni gospodarijo z denarjem, ki se nabira od priklad za ceste. — Za šolske potrebe obstoje okrajni šolski sveti pri vsakem glavarstvu, krajni šolski sveti pa v vsaki občini. Deželni šolski svet za goriško grofijo zboruje v Gorici, ali svoj sedež ima v Trstu.

Ker je Goriško mejna dežela proti Italiji, zato imamo tudi več carinskih uradov. Glavna colnija (carinarnica) je v Gorici, socolnije pa: pri Robiču, v Merniku, Jenkovem, Bračanu, Korminu, Čoprisu (Chiopris), Nogaredu, Višku, Štrasoldu, Červinjanu, v luki Buso, na Gradu, v luki Rosega in v Devinu. Colne davke (carino) upravlja finančni nadzornik v Gorici (kakor vodja) in finančni nadzornik v Tržiču. V pomoč jima je finančna straža (prvi ima 130, drugi 200 mož), ki je razdeljena po raznih postajah blizu meje. Ves kos dežele na desnem bregu Koritnice in Soče ter ob morji spada v takoimenovani colni mejni okraj.

Prebivalstvo sploh in njega gostost.

Kakor rečeno, prebiva sedaj v grofiji goriški in gradiščanski okoli **220.000** ljudij. Ob času predzadnje štetve (31. decembra 1880) našteli so bili le 211.084 prebivalcev (a vseh domačinov da je bilo 232.420, od katerih je torej 21.336 ob času štetve zunaj dežele bivalo). Ali ta štetva ni bila popolnoma zanesljiva, ker že za l. 1878. je preračunil štatistični urad na Dunaji, da ima naša grofija 219.215 stanovalcev (110.617 moških in 108.588 ženskih). Tudi za l. 1890. preračunila je osrednja štatistična komisija na Dunaji po natornem naraščaji in odštetih umrlih goriško prebivalstvo na 221.814, torej za 2658 več, nego so jih pri številjenji zares našli.*) — Po cerkvenem številjenji imelo bi Goriško celo 233.000 duš. Ali tu so všteti vsi oni, ki imajo na Goriškem domačinsko pravico, od katerih je pa mnogo stalno naseljenih zunaj dežele. Glede na vse to moramo računati, da v resnici ne stanuje v deželi več nego 220.000 ljudij. Med temi je pa okoli 13.600 tujcev (v mestu Gorici sami 4888); iz drugih avstrijskih dežel 10.000, in celo iz drugih držav 3600 (največ seveda iz Italije 3200).

*) Popravljena vsota goriškega prebivalstva izkazuje namreč le 219.156 civilnih ljudij za grofijo goriško-gradiščansko (Bewegung der Bevölkerung im J. 1890, str. XV).

Glede na spol bilo je pri predzadnji štetvi navzočnih 106.690 moških in 104.394 ženskih, tako da je prišlo 980 žensk na 1000 moških. (V celem cesarstvu pride 1050 žensk na 1000 moških). Največ žensk je bilo v okraji Bolec (1239 na 1000 moških) a najmanje v okrajih Gradišče (952), Kanal (953) in Komen (957 na 1000 moških). V bolškem okraji je ta razlika sama po sebi razumljiva, ker je večina moških skoro vse leto po svetu. V mestu Gorici je kakor po vseh mestih več žensk nego moških (1153 na 1000). Po drugih okrajih je razlika med obema spoloma le majhna.

Med goriškim prebivalstvom bilo je l. 1880. 200 popolnoma slepih, 247 gluhonemih, 189 blaznih in 286 slaboumnih.

Okraji	Mest	Trgov	Vasij in sel		Hiš	
			1870	1880	1870	1880
Gorica (mesto) . .	1	—	—	3	1.239	1.338
Gorica (okolica) . .	—	—	60	90	5.001	6.096
Kanal	—	1	21	40	2.213	2.187
Ajdovščina*) . . .	—	1	32	50	2.190	2.512
Gradišče	1	—	13	17	1.547	1.874
Červinjan	2	1	30	33	3.260	3.886
Kormin	—	1	44	48	2.784	2.882
Tržič	1	—	29	29	2.430	2.340
Sežana	—	1	59	62	2.180	2.406
Komen	—	—	71	67	2.438	2.436
Tolmin	—	2	61	82	3.863	3.890
Cerkno	—	—	25	25	1.365	1.584
Bolec	—	1	17	19	1.511	1.544
Vkupno .	5	8	462	565	32.021	34.975

Po raznih predelih grofije je ljudstvo različno gosto naseljeno. Iz pregleda na strani 50 se vidi, da stanuje povprek 75 ljudij na km^2 (v celi Avstriji povprek le 62, a v najgostejše naseljeni Šleziji 110 in v najredkejše naseljeni Salcburški 22·8). Ali samo v treh okrajih (Ajdovščina, Červinjan in Komen) stanuje v resnici blizu toliko ljudij na omenjenem prostoru, po drugih okrajih so prebivalci mnogo bolj gosto (ali pa tudi bolj redko) naseljeni. Največ jih pride na jeden štirjaški kilometer v gradiščanskem okraji (167). Pomisliti pa je treba, da se nahaja v Gradišči kaznilnica, da je v Marianu veliko mizarnic, ter v

*) Sv. Križ vipavski ima tudi mestne pravice, podeljene mu l. 1507. in potrjene „na večne čase“ po ces. Jožefu II. l. 1781.

Fari, Gradišči in Zagraji sviloprejnice, da živi torej ondi mnogo delavcev. Zato v resnici ni večja gostost ljudstva v gradiščanskem okraji, nego v bližnjem korminskem. Pri červinjanskem okraji pa treba pomisliti, da obsega tudi blizu 130 km² lagun, na katerih prebiva le okoli 3300 ljudij. Drugodi stanuje torej v červinjanskem okraji po 115 ljudij na jednem štirjaškem kilometru. Da ima bolški okraj najmanje prebivalcev v primeri s svojo velikostjo, razume se lahko glede na njegovo lego med visokimi gorami. V tem je Bolško popolnoma podobno Salcburškemu.

Gostost prebivalstva pa lahko veliko natančnejše spoznamo, če razdelimo goriško grofijo v njene prirodne dele, kakor so izraženi po nadmorski legi in različnosti površja.

Tedaj se nam pokaže sledeča razmera:

		km²			prebivalcev		na 1 km²
Nižina	obsega	535	in	šteje	64.000	torej	120
Brdje	„	390	„	„	48.000	„	123
Kras	„	536	„	„	31.000	„	58
Srednje gorovje .	„	900	„	„	44.000	„	49
Visoko „ .	„	585	„	„	12.000	„	20·5

Če pa odštejemo pri nižini lagune, tedaj pride na jeden štirjašk kilometer 161 prebivalcev. Pri brdji se ve, da ni ušteto mesto Gorica. Pri srednjem gorovji moramo odbiti površje trnovskega gozda (88 km²) in tedaj pride na vsak km² 54 prebivalcev.

Iz vsega tega sledi, da stanujejo ljudje najtesneje v nižini, potem v brdji in tako nazaj, kakor se vzdiga svet nad morjem. V nižini in brdji ter na Krasu in v srednjem gorovji so razmere blizu jednake. Najbolj gosto je prebivalstvo naseljeno ob robu ravnine proti Krasu in proti Brdom (okoli 165 ljudij na 1 km²). Nižina in brdje nemata vkup niti tretjine vsega površja, pa vendar stanuje na njima nad polovico vseh goriških prebivalcev. Nasproti imata Kras in srednje gorovje več kakor polovico goriškega površja, pa le nekaj več kakor tretjino vseh prebivalcev. V visokem gorovji, ki pokriva malo več kot sedmino Goriškega, stanuje le trideseti del vsega prebivalstva. Nižina in brdje spadata torej med najgostejše naseljene dežele v Evropi (v Belgiji živi 175 duš na 1 km²). Kras in srednje gorovje pa se dasta primerjati Kranjskemu, Štajerskemu in Hrvaškemu.

Po številjenji od l. 1880. bilo je na Goriškem 34.975 hiš, med temi 1622 praznih. Na vsako hišo pride torej po čez sedem prebivalcev. Vendar je med posameznimi okraji tudi tukaj nekaj razlike. V mestu Gorica (brez obmestja) pride po 18 ljudij na vsako hišo, v nižini po 7 in čez, na Krasu in v srednjem gorovji po 6, a v visokem gorovji pa le po 5·5. Nove hiše zidajo najbolj v nižini, najmanje pa na Krasu. Od l. 1818. so sezidali na Goriškem več kakor 10.000 novih hiš. Ali ljudje se skoro dvakrat bolj hitro množe in zato morajo zmirom bolj na tesnem stanovati.

Če pogledamo na poklic in opravilo ljudij, najdemo,

da se peča dobra polovica s poljedelstvom. Med 100 ljudmi je 65 poljedelcev. Obrtnikov in rokodelcev z njih pomočniki je v deželi do 32.000; kupčevalcev nad 3000*) s 750 pomočniki. Mnogo je tudi osebnih strežajev, namreč 4000 (v mestu samem 2000**).

Drugi stanovi štejejo malo udov (vojakov 1656). Uradnikov je vseh vkup 1511, (v mestu 506), duhovnih oseb 560, učiteljev 350, učencev srednjih in višjih šol 800, pravnikov in notarjev 43 (v mestu 27), pisateljev in umetnikov 55 (34 v mestu), zdravniških oseb 326 (36 zdravnikov, 8 ranocelnikov), 4 živinski zdravniki, 20 lekarničarjev, 172 babic i. t. d.***)

Blizu morja živi 1983 ribičev (skoro večina v červinjanskem okraji). — Brez posebne službe ali opravka je nad 14 let starih moških 2100, ženskih pa 27.315 (ali med temi so vračunjene tudi gospodinje).

Gibanje ljudstva.

L. 1818. je štelo Goriško 144.048 prebivalcev. V šestdesetih letih je torej narastlo prebivalstvo naše dežele za 76.000 duš (ali povprek vsako leto za 1266). Zadnja leta se ne množi prebivalstvo več tako hitro. Od l. 1870—1880. bili so našteli le 1·9% prirastka. Na vsakih tisoč ljudij smemo le prirastek od pet ljudij na leto računati. Najhitrejše se množi prebivalstvo v nižini in v brdji, prav malo pa na Krasu in v srednjem gorovji. Dvakrat hitrejše pa se množi prebivalstvo v Gorici (t. j. za 2% vsako leto).

Ženitve prihajajo v zadnjih letih po vseh avstrijskih deželah vedno redkejše, zlasti zaradi slabih letin. Tako se je sklenilo na Goriškem l. 1869.: 1424 zakonov in l. 1878. samo 1394. L. 1880. pa je poskočilo to število na 1481, a l. 1890 na 1489. Jedna ženitev pride torej na vsakih 150 oseb. Najbolj se ženijo med štiriindvajsetim in tridesetim letom, sploh pa bolj zgodaj, nego pri Nemcih. Leta 1890. se je sklenilo 281 takih zakonov, pri katerih je bil ženin 24—30 let star, nevesta pa 20—24. Ženini in neveste so imeli od 24—30 let pri 303 zakonih (take ženitbe so najnavadnejše po Avstrijskem, Štajerskem, Koroškem in Kranjskem). Potem je bilo omenjenega leta največ zakonov (168) med ženini do 40 let in nevestami od 24—30. Nobeden pod 50 let star ženin ni vzel neveste čez 50 let, kar se je po vseh drugih deželah avstrijskega cesarstva pripetilo. — Tudi so poroke med udovci na Goriškem redkejše, kakor po drugih deželah. L. 1890. sta bila pri 1248 zakonih oba dela samska, 151 udovcev je uzelo samice, 39 udov samce in samo 51 zakonov je bilo med udovci in udovami.

*) Z ozirom na pohišne kupčevalce nad 5000.

**) Uradnih služabnikov 255.

***) Stavbenih mojstrov in zemljemercev 50, slikarjev in kiparjev 28, prevoznikov in njih pomagalcev 850; hišnih in drugih posestnikov 2855 (v mestu 1701), penzijonistov 1576 (v mestu 1012), dninarjev 16.442.

Zakoni so na Goriškem bolj rodovitni, nego po drugih sosednih deželah, kar priča, da je ljudstvo krepko in dežela zdrava. Na vsak zakon pride počez 5 otrok (v vsem cesarstvu le po 4·3). L. 1890. se je narodilo na Goriškem 8038 otrok in sicer živih 7865. Med temi je bilo 4183 fantičev in 3855 deklic. Na vsakih 30 ljudij se rodi torej po jeden otrok na leto, in na vsakih 100 deklic pride po 109 fantičev.

L. 1890. je umrlo 5847 ljudij (2890 moških in 2957 ženskih) in sicer 322 za kužnimi boleznimi, 84 na silni način (med njimi je bilo 14 samomorilcev). Na vsakih 38 ljudij je prišel torej po jeden mrlič (navadno se to število vsako leto ponavlja). Vendar je to v primeri še malo, ker v sosednjih deželah umrje že od vsakih trideset ljudij jeden. Najbolj mrjejo otroci od jednega do petih let. Izmed 100 mrličev je 45 otrok pod petim letom. Od petega do petdesetega leta pride na vsakih 100 ljudij pet mrličev, od petdesetega do šestdesetega 6, in od šestdesetega do osemdesetega leta umrje 10 ljudij od sto.

Če odštejemo umrle od novorojenih, dobimo za l. 1890. preostanek od 2012. Ta pa je še precejšen, ker leta 1877. je znašal 1763. Letni prirastek novorojencev znaša torej skoro ravno toliko, za kolikor se prebivalstvo cele dežele vsako leto pomnožuje. Iz tega sledi, da se tujci prav malo naseljujejo na Goriškem in da se prebivalstvo le samo iz sebe pomnožuje. To se mora pa tem bolj povdarjati, ker so se začeli tudi Goričani izseljevati v druge dežele, najbolj pa v Ameriko. V zadnjem desetletji izselilo se je vsaj 10.000 prebivalcev Furlanske nižine in sicer večinoma v Brazilijo, ali pa v Argentino.

Gibanje goriškega prebivalstva l. 1890. kaže naslednji pregled. Na vsakih 1000 ljudij prišlo je:

	zakonov	živorojenih	umrlih	več ali manj rojenih
v Gorici . , ...	6·84	27·61	35·18	— 7·57
v okolici goriški . . .	6·78	35·38	25·94	+ 9·44
na Gradiščanskem . . .	7·00	39·63	22·48	+ 17·15
v Sežanščini	6·01	38·34	29·08	+ 9·26
na Tolminskem . . .	7·00	32·51	29·21	+ 3·30
poprečno .	6·79	35·89	26·68	+ 9·21

Skoro tretjina vseh prebivalcev na Goriškem je manj kakor petnajset let stara. Med tisoč ljudmi je 310 otrok pod petnajstim letom. Starčekov čez šestdeset let je 93, čez petinsedemdeset let 15·5, a čez petinosemdeset let 1·1 (največ žensk) med 1000 prebivalci. Navadno se računi, da je človek le med petnajstim in petdesetim letom za delo sposoben. Po tem takem je na Goriškem med 1000 ljudmi le 580 delavnih močij. V mestu Gorici je to število nekoliko večje, ono znaša ravno 600 (med temi je pa več žensk nego moških). V mestu je namreč mnogo obrtnikov in kupčevalcev, ki imajo trikrat toliko pomagačev in delavcev. Po deželi pa so navadno rokodelci in kupci sami brez pomagačev.

Tudi je v mestu največ uradnikov, pravnikov, zdravnikov in osebnih služabnikov, kakor smo že omenili. Vendar je ta razlika med mestom in deželo skoro neznatna v primeri z drugimi večjimi mesti.

Prebivalci po veri in narodnosti.

Skoro vse prebivalstvo na Goriškem je rimsko-katoliške vere. Število vseh drugovernikov presega komaj 800. Največ (320) je izraelcev ali judov, in sicer v Gorici 260, v Gradišči pa okoli 60. Dalje stanuje v Gorici 216 protestantov avgsburškega in 98 helvetskega veroizpovedanja, ki imajo svojo faro, šolo in novo lepo cerkev. Ti so se vsi še le v novejšem času naselili v Gorici. Poleg omenjenih stanuje v glavnem mestu še 16 angličanov, 3 zjedinjeni in 178 nezjedinjenih Grkov (pravoslavnih). Tudi po deželi stanuje tu pa tam še kak drugovernik. Katoličani imajo na Goriškem vseh velikih in malih cerkvá 476 (30 jih je v tržaški škofiji). Dve cerkvi sta romarski, namreč Marije Device na Sveti gori nad Solkanom in na otoku Barbani pri Gradežu. Imenitna je zlasti prva, katero obiskuje v mesecih avgust, september in oktober na tisoče romarjev.

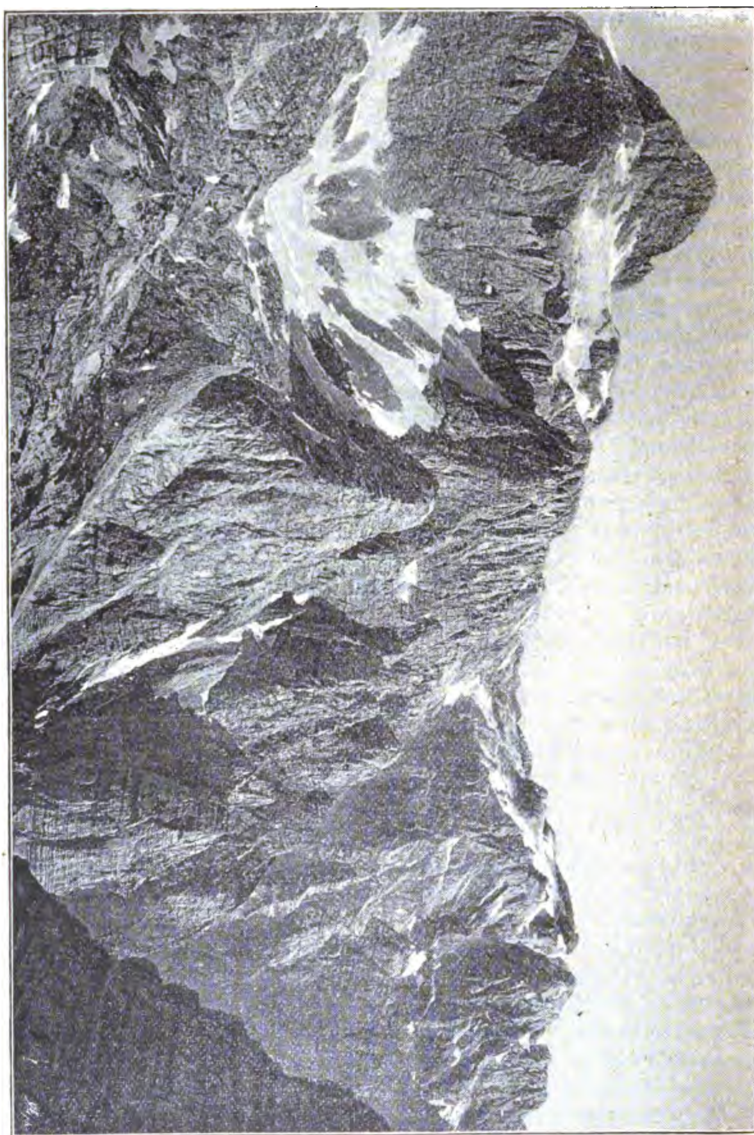
Samostanov imamo na Goriškem osem in sicer štiri moške in štiri ženske. Prvi so: samostan frančiškanov na Kostanjevici pri Gorici, samostana kapucinov v Gorici in v vipavskem Križi, ter samostan usmiljenih bratov v Gorici. Potem imajo v Gorici svoj samostan uršulinke, usmiljene sestre in šolske sestre, ter v Korminu kajetanke (od leta 1866). Vseh redovnikov je 73 (23 frančiškanov, 31 kapucinov in 12 usmiljenih bratov), redovnic pa še jedenkrat toliko (41 uršulink, 27 usmiljenih sester, 29 šolskih sester in 31 kajetank). Tudi jezuiti imajo v Gorici malo naselbino (sedaj biva jih 7 ondi).

Razun tega imamo v Gorici še takoimenovane „gospe kanonice“. Iz premoženja razpuščenega samostana klarink dobiva 16 plemenitih gospic po 300 gld. na leto, zlasti če so ubožnejše ali sirote. Skupno življenje jim ni zapovedano, ali obnašati se morajo brezmadežno ter moliti ves oficij za umrle, zlasti za ude cesarske hiše.

Na Goriškem se srečujeta dve veliki narodni plemeni, t. j. slovansko in romansko. Slovanstvo doseže tu svojo najskrajnejšo mejo proti jugozahodu, in tako tudi romanstvo svojo najseveroizhodnejšo mejo. V prejšnjih časih, zlasti pod goriškimi grofi, naselilo se je bilo tudi mnogo Nemcev na Goriškem. Ti so pa s časom izginili v drugih dveh narodnostih, dokler se ni v novejšem času zopet nekaj nemških družin naselilo, zlasti v glavnem mestu.

Meja med Slovenci in Italijani je skoro ista, kakor med brdjem in nižino, in po večjem lahko rečemo, da dela železnica

iz Nabrežine v Kormin to mejo. Natančnejše določuje narodnostno mejo sledeča črta: od Št. Ivana proti severu potok Lokavec, potem

Triglav od goriške strani (iz Zadnjice).

občinska meja med Vermeglianom in Doberdobom, dalje okrajna meja med Gradiščem in Tržičem do vrha Št. Mihela in odtodi

naravnost do Soče, pa tako, da so Boškini, ki spadajo pod Gradišče, še Slovenci. Od izliva Vipave gre narodnostna meja do železniškega mosta pri Podgori in potem nad vasema Ločnik in Moša do okrajne meje ob Verši, pa tako, da ostane severni del

Mangart nad Logom. (Na levo stran vodi cesta skozi Strmec na Predel.)

ločniške občine (t. j. Gradiškuta in Trebež) še slovenski. Zahodno od Verše in Oblinča je občinska meja italijanskih krajev Kormin, Bračan in Rutarji tudi narodnostna meja. V Jenkovem govore

še slovenski, pri sv. Heleni pa že furlanski. Tudi vas Dolenje je deloma že furlanska, a Lonže in Hrvacija sta ohranili še slovensko govorico.

Okoli in okoli od Slovencev obdano je mesto Gorica z mešanim prebivalstvom. V obmestji, zlasti na Starigori in v Baronišči (Rosenthal), bivajo skoro sami Slovenci in tudi po predmestjih so se mnogo naselili. V mestu samem je razen mnogo uradniških in delavskih družin skoro vse služabništvo slovenske narodnosti. Tako biva v mestu in obmestji gotovo okoli 6000 Slovencev (po zadnji štetvi le 3411). Na drugi strani je pa v Gorici tudi nekaj Nemcev naseljenih, vseh vkup baje 2145.

Pri zadnji štetvi se niso ozirali na narodnost, zato nemamo natančnih podatkov, koliko prebivalcev spada k jedni, a koliko k drugi narodnosti. Ali z ozirom na številjenje od l. 1857, (ko je bilo med 196.276 prebivalci 130.748 Slovencev), moremo preračunati, da biva sedaj na Goriškem 146.000 Slovencev in 73.500 Italijanov (ter 2000 Nemcev). V odstotkih izraženo imamo na Goriškem 69% Slovencev, 30% Italijanov in 1% Nemcev. Glede na zgoraj opisano narodnostno mejo zasedajo Slovenci 2385 km², a Italijani 568 km², t. j. dobro petino vsega površja.

Med romanskim delom goriškega prebivalstva moramo razločevati prave Italijane in Furlane (Frijulane). Pravi Italijani žive po večjih mestih ter skupno v Tržiški okolici (takoimenovani Bizjaki), dalje v občinah Morosini, Belvedere in Grado. Vsi ti kraji so spadali nekdaj pod Benečane. Furlani pa žive po ostalem delu furlanske nižine (kakor tudi v provinciji Videm na Beneškem). Leta 1857. so bili našteli 47.841 Furlanov in 15.134 Italijanov. Razlika med njimi ni toliko jezikovna, kakor zgodovinska.

Po narodnosti ravna se tudi ljudski značaj. Prebivalci goratih krajev so bolj počasni, zamišljeni, resni, potrpežljivi in vztrajni. Prebivalci nižine so pa bolj vzbujeni, bolj živi in spretni, pa tudi bolj razdražljivi in spremenljivi. Sploh pa je goriško ljudstvo srednje, zdrave in krepke rasti (le blizu morja je bolj slabotno). Ono je delavno, ljubi svojo domovino in zločini so med njim primeroma redki. Povsod se opazuje navdušenje za napredek in za povzdigo blagostanja.

Največji kraji na Goriškem.

Razun Gorice nimamo velikih občin v naši deželi. Nad 2000 prebivalcev ima samo 12 davkarskih občin. Te so naslednje: Gorica okoli 18.000, Kormin 5414, Tržič 4078, Gradež 3441, Gradišče 3352, Fiumicello 3353, Ronki 3077, Šempas 2739, Kal 2554, Červinjan 2342, Kojsko-Št. Martin 2167 in Bolec 2000. Najmanjša občina je Boškini v gradiščanskem okraji z le 16 prebivalci.

Tudi posamezni kraji niso veliki. Na Goriškem imamo vsega vkup 5 mest: Gorica, Gradišče, Tržič, Gradež in Akvi-

leja. Nekdaj je bilo mesto tudi še vipavski Križ. Potem imamo osem trgov: Kormin, Červinjan, Ajdovščina, Kanal, Tolmin, Kobarid, Bolec in Sežana. Zunaj teh večjih krajev je na Goriškem še 545 vasij in sel. Vmes so nekatere prav velike vasi, (zlasti v nižini), ki pa nemajo druge važnosti.

Več kakor 2000 prebivalcev ima 6 krajev: Gorica, Kormin, Tržič, Grad, Červinjan in Ronki. Teh 6 krajev vkup ima do 36.800 prebivalcev (blizu toliko, kakor Temešvar ali Pulj), t. j. blizu sedmino vsega goriškega prebivalstva.

Najvažnejši kraji v deželi so ti-le:

Kraj	hiš l. 1880.	Prebivalcev	
		l. 1880.	l. 1890.*)
Gorica (brez obmestja)	1240	20185	21200
Kormin (Cormons) z Goro	680	3790	3951
Tržič (Monfalcone) s predmestjem .	446	3164	4078
Gradež (Grado), okraj Červinjan . .	315	2927	3241
Červinjan (Cervignano)	415	2268	2342
Bolec in Dvor	452	1596	1661
Ronki, okraj Tržič	255	1913	2000
Gradišče (Gradisca)	172	1564	1468
Romans, okr. Gradišče (velika vas) .	226	1518	1593
Ajel (Ajello), okr. Červinjan . . .	279	1482	1343
Ločnik, okr. Gorica	268	1665	1805
Podgora, okr. Gorica	211	1414	1735
Merno in Japnišče, okr. Gorica . .	228	1249	1291
Terc (Terzo), okr. Červinjan . . .	210	1192	1012
Solkan z Rusci, okr. Gorica . . .	229	1511	1713
Sežana	201	1170	1180
Turjak (Turiaco), okr. Tržič . . .	206	1088	1150
Nabrežina, okr. Komen	125	993	1280
Vileš (Vilesse), okr. Gradišče . . .	210	1080	1086
Mariano, okr. Gradišče	218	1074	1156

*) Vollständiges Ortschaften-Verzeichnis nach der Volkszählung vom 31. Dezember 1890, Wien 1892.

Kraj	hiš l. 1880.	Prebivalcev	
		l. 1880.	l. 1890.
Ruda, okr. Červinjan	188	1056	1097
Moša (z bližnjimi seli), okr. Kormin	208	1060	1139
Medea, okr. Kormin	171	1032	1125
Cerkno	200	985	1049
Tolmin	155	894	850
Oglej, Akvileja, okr. Červinjan	119	934	836
Šempas, okr. Gorica	163	823	846
Kobarid, okr. Tolmin	167	796	760
Komen	158	787	812
Lokva, okr. Sežana	160	869	972
Ajdovščina	146	641	700
Volče, okr. Tolmin	153	758	750
Kostanjevica, okr. Komen	138	724	759
Višek (Visco), okr. Červinjan	121	702	683
Srpenica, okr. Bolec	156	467	507
Črniče, okr. Ajdovščina	105	532	535
Tomaj, okr. Sežana	100	533	585
Kanal	114	507	500
Kojsko, okr. Gorica	84	438	570
Devin, okr. Tržič	68	391	491
Št. Danijel, okr. Komen	67	352	307
Križ vipavski, okr. Ajdovščina	70	271	250

Gmotni napredek.

Poljedelstvo.

Kakor za časa Rimljanov, tako bi bila Goriška lahko tudi sedaj jedna najbogatejših dežel zaradi svojega blagega podnebja, zaradi svoje ugodne lege ob prehajalni cesti med vzhodom in zahodom ter zaradi bližine morja in velikih mest, kamor lahko prodaja vse svoje pridelke in izdelke. Vendar pa je naša dežela v gmotni omiki precej zaostala in le počasi pobira stopinje za severovzhodnimi svojimi sosedami.

V prvi vrsti je Goriška poljedelska dežela in z obdelovanjem zemlje se peča ter redi ogromna večina goriškega prebivalstva. Zemlja je poljedelstvu večinoma povsodi ugodna; le najvišje gore, najstrmejši obronki, nekateri goli kraji na Krasu in obmorska močvirja so neplodna zemljišča. Vsa plodna ali produktivna zemlja na Goriškem znaša 2655·08 km^2, a neplodne zemlje je 298 km^2, torej skoraj jedna desetina vsega površja. Od plodne zemlje je pa le jedna petina (532 km^2) zares obdelana, t. j. v njive, vrte in vinograde spremenjena.

Največ oranice je v nižini, t. j. tri petine vsega površja; a tudi v brdji je še več nego dve tretjini razorane in razkopane zemlje. Na Krasu je vse obdelane zemlje še le jedna sedmina, v srednjem gorovji samo štirinajsti in v visokem gorovji le osemindvajseti del vsega površja. Nasproti prevladujejo v srednjem in visokem gorovji pašniki in gozdi. A kljubu malemu površju oranice rodé njive v brdji in gorovji skoro trikrat več, nego v nižini, kjer velika suša pridelke zmanjšuje, ali celo uničuje. Zato imamo najrodovitnejše njive v goriškem, kanalskem in tolminskem okraji, a najboljše njive z vinogradi v komenskem, korminskem in gradiščanskem okraji.

Po računu cenilne komisije za ureditev zemljiščnega davka je plodna zemlja na Goriškem tako razdeljena:

Njive in vrstenke (Eggärten) pokrivajo	12.860	ha ali	4·35%
Njive z vinogradi	32.795	„ „	11·14%
Vinogradi sami	6.976	„ „	2·36%
Vrti za sočivje, sadje in zabavo	877	„ „	0·29%
Oljčni vrtje	9	„ „	0·00%
Travniki	62.805	„ „	21·32%
Pašniki	62.334	„ „	21·10%
Planine	15.555	„ „	5·26%
Visoki gozdi	26.058	„ „	8·82%
Nizki gozdi	41.443	„ „	14·03%
Močvirja, jezera in ribniki z bičevjem	3.806	„ „	1·28%
Stavbišča	1.022	„ „	0·35%

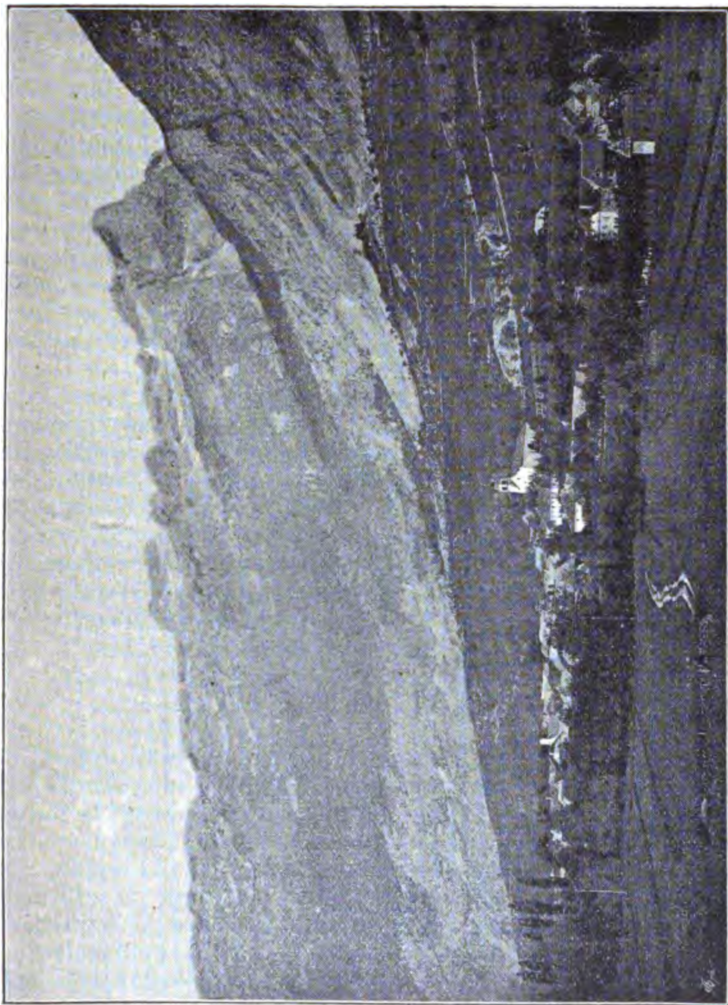
Zemljiščno-cenilna komisija je tudi proračunila, koliko prinašajo čistega dobička posamezne vrste obdelane zemlje, in našla, da dajajo njive na Goriškem 18 gld. 58 kr. čistega dobička na vsak ha, torej največ v celej avstrijski polovici naše države; (na Kranjskem dajajo njive le 8·49 gld., a v Dalmaciji samo 3·62 gld). Travniki vržejo čistega dobička na vsak ha 6·40 gld. (največ v Gorenji Avstriji 15·51 gld.; na Kranjskem 4·45 gld., a najmanj v Bukovini 2·21 gld.) Vrtje donašajo na vsak ha 28·85 gld. (največ v Tržaški okolici 39·39 gld.; na Kranjskem 12·33 gld., najmanj v Dalmaciji 4·49 gld.) Glede čistega dobička od vinogradov je Goriško še le na šestem mestu, ker oni dajajo le 19·32 gld. na ha, dočim prinašajo v Tržaški okolici 39·76 gld. (na Kranjskem 10·47 gld., v Istri 7·74 gld.) Še manj čistega dobička dajajo pašniki, ker v tem obziru stoji Goriško še le na petnajstem mestu, dajoč samo 85 kr. od ha (na Predarlskem 3·59 gld., v Istri 43 kr., v Dalmaciji pa le 14 kr.)*) Tudi planine dajajo le malo dobička, namreč 46 kr. od *hara* (v Gorenji Avstriji 96 kr., na Kranjskem najmanj, t. j. 28 kr.) Gozdi pa se že bolje izplačajo, ker prinašajo na vsak ha po 2·82 gld. (na Češkem 4·50 gld., na Kranjskem 1·09 gld., v Dalmaciji le 31 kr.)

Vsa obdelana zemlja na Goriškem daje skupno čistega dohodka na leto 1,662.736 goldinarjev, torej 6·35 gld. od vsakega hara (v okolici Tržaški in na Moravskem po 11·69 gld., na Kranjskem po 3·01 gld., v Dalmaciji po 1·13 gld.) Skoro deveti del vse obdelane zemlje na Goriškem je dan v najem tujim ljudem, t. j. 29.765 ha, in od nje se plačuje skupne najemnine 488.116 goldinarjev, ali od vsakega hara 16·40 gld. (na Predarlskem 36·92 gld., v Dalmaciji 2·63 gld.)

Posamezni okraji dajajo naslednje vsote čistega dobička od obdelanega zemljišča:

*) Na Krasu je okoli 1500 ha pašnikov čisto neproduktivnih. Produktivni pašniki zadnjega razreda dajajo na Krasu le 21 kr. dobička od *hara*, predzadnjega razreda pa 35 kr.

Gorica, obmestje	41.315·50 gld. ali 17·89 gld. na vsak ha površja
Gorica, okolica .	264.684·14 „ „ 7·76 „ „ „ „ „
Ajdovščina . .	130.882·98 „ „ 7·73 „ „ „ „ „
Kanal	88.843·25 „ „ 4·17 „ „ „ „ „

Bolec.

Tolmin in Cerkno	176.992·81 gld. ali 2·65 gld. na vsak ha površja
Bolec	30.302·26 „ „ 0·77 „ „ „ „ „
Sežana in Komen	141.772·65 „ „ 2.98 „ „ „ „ „
Kormin . . .	184.481·77 „ „ 14·17 „ „ „ „ „

Gradišče . . .	88.763·12 gld.	ali 12·53 gld.	na vsak ha površja
Červinjan . . .	378.729·30 „	„ 12·05 „	„ „ „ „
Tržič	136.328·11 „	„ 8·92 „	„ „ „ „
Vkupno .	1,662.735·89 gld.	ali 5·63 gld.	na vsak ha površja

Zemlja se na Goriškem različno obdeluje. V goratem delu je vsak poljedelec lastnik svoje zemlje. V nižini pa in deloma v brdji ni slobodnih kmetov, nego poljedelci so le koloni ali najemniki, ki obdelujejo zemljo za bogatega velikoposestnika. Vseh zemljiščnih posestnikov je v deželi okoli 20.000 (in k tem pride še 2855 hišnih ter denarnih posestnikov). Vsak deseti prebivalec dežele je torej poprek zemljiščni posestnik. Ali v nižini imamo samo velike posestnike in zato je ondi še le vsak štiriinšestdeseti človek lastnik zemlje. V brdji (z mestom Gorico) je že vsak petnajsti človek posestnik, v srednjem gorovji vsak sedmi, v visokem gorovji in na Krasu pa vsak šesti prebivalec. Na vsakega posestnika bi prišlo počez na Krasu 10 ha zemlje in malo več v brdji, 14 ha v srednjem gorovji, 30 ha v visokem gorovji in 57 ha v nižini. Najmanjša posestva se nahajajo torej na Krasu, a največja v nižini.

V goratem delu goriške grofije obdeluje vsak svoje zemljišče sam s pomočjo svoje družine, svojih poslov in izjemoma tudi drugih dninarjev. Poprek pride v celi deželi na vsakih 100 posestnikov 320 pomagačev pri poljedelstvu. Ali po raznih predelih se to število zelo menja. V nižini pride celo 1793 delavcev na 100 posestnikov, v brdji 332, v srednjem gorovji 352, v visokem gorovji 291, a na Krasu le 185. Če poljedelske pomagalce še točnejše razvrstimo, najdemo, da pride na vsakih 100 posestnikov

v nižini	949 stalnih	delavcev in	844 dinarjev
v brdji	251 „	„ „	82 „
v srednjem gorovji	275 „	„ „	80 „
v visokem gorovji .	250 „	„ „	41 „
na Krasu . . .	170 „	„ „	16 „

S poljedelstvom in gozdnarstvom (pa tudi z lovom) se peča na Goriškem okoli 138.000 oseb. Med temi je samostalnih oseb 27.320, ki imajo vkup 61.850 glav družine. Pomaga pa jim še 46.920 stalnih delavcev ter 2700 domačih hlapcev in dekel. Med stalnimi delavci je vračunjenih tudi okoli 780—800 oskrbnikov in uradnikov.

Največ dninarjev potrebujejo v nižini, najmanje pa na Krasu. Ta razmera je po raznih okrajih zelo različna. V ajdovskem okraji pride na vsakih 100 posestnikov počez 171 pomagalcev, a v červinjanskem po 2860. Po goratih krajih se poslužujejo najrajše stalnih pomagalcev (po 2·5 na vsakega posestnika), a na Krasu potrebujejo tudi teh najmanje (po 1·7 na vsakega posestnika) zaradi majhnih zemljišč. Najmanjša dnina brez jela znaša v nižini in brdji po jeden goldinar, a z jelom po 50 krajcarjev na dan; v gorah so poljedelski pomagači mnogo ceneji.*)

*) K. Frh. v. Czörnig, Görz-Gradisca (Statistik), Görz 1891, str. 63—67.

K o l o n s t v o je razširjeno po našem nižavji, kakor po vsi gorenji Italiji. Posestnik izroči kmetu toliko zemljišča, kolikor ga more ta s svojo družino obdelovati. Prepusti mu tudi stanovanje, poljedelsko orodje, vole in o slabih letinah celo seme. Ob jednem sklepa ž njim vsako leto pogodbo, koliko najemnine mu bode plačeval v denarjih in koliko v pridelkih. Sadje in vino si navadno delita posestnik in kolon vsak na polovico. Za travnike in močvirja se plačuje najemnina v denarjih, ravno tako za stanovanje. Svòj dolg poravnuje kolon z delom ali pa sè svojo polovico vina. Najubožnejši so koloni v nizki ravnini blizu morja (takoimenovani s o t a n i), ker dobivajo v najem le prav malo zemlje (10—15 arov) in nemajo skoro nič živine. Zato ne morejo zemlje zadostno obdelovati, žive zelo siromašno, radi prosjačijo in kradejo.

Obdelovanje zemlje ovirajo mnoge težave. V gorah so polja včasi zelo strma in zato je obdelovanje utrudljivo. Drugodi delajo plohe in povodnji mnogo škode. Odkar so gozdi večinoma iztrebljeni, spira dež mehko zemljo, narejajo se usadi in vedno globokejše potočine (jarki). V dolinah se potem voda zbira in poplavlja polja na obeh bregovih. Poplavljenje škoduje tudi v nižini prav mnogo, ker imajo nekatere reke celo po 1 km in še bolj široko strugo. Vrh tega vlada tu (zlasti v tržiškem okraji) velika suša, ker je rodovitna zemlja preplitva. Suša je tako silna, da se n. pr. v nižini pridela na jednem hektarju samo 6 hektolitrov ($9^3/_4$ vaganov) turšice, a v goratem delu na jednakem prostoru 16 hektolitrov! Ob morski obali se pa lagune in močvirja vedno bolj širijo ter onemogočujejo poljedelstvo. Nekdaj je bila obala s pinijami porastena in veter ni mogel peska na njo zanašati. Sedaj pa se sipine vedno bolj množe in zaježeni vodotoči ne dajo vodi v morje odtakati se, zato močvirja vedno bolj rasto.

Za poljedelski napredek se najbolj trudi že 125 let staro k m e t i j s k o d r u š t v o v Gorici. Ono skrbi, da se poduk v umnem kmetovanji vedno bolj širi po deželi, prodaja najpripravnejše orodje in stroje, napravlja razstave kmetijskih pridelkov in izdaja gospodarski list v obeh deželnih jezikih. Le škoda, da je med Slovenci še malo razširjeno (izmed 370 udov je le okoli 100 Slovencev). Mnogo dobička za poljedelstvo obeta tudi nova deželna k m e t i j s k a š o l a, ki se pa le počasi ljudstvu prikupuje. Z dobrim vzgledom koristijo najbolj umetne kmetije barona Ritterja v Monastiru in gospoda Levija v Vilanovi pri Fari. Kadar se dovrši nameravano urejenje naših rek, izsušenje močvirja in kanalizovanje tržiškega okraja, tedaj se bodo ovire poljedelstva precej zmanjšale in nadjati se je, da se bode blagostanje tedaj znatno povzdignilo.

Glavne pridelke poljedelstva daje ž i t n o p o l j e. Med vsemi žiti se najbolj seje in prideluje t u r š i c a ali k o r u z a (v gorah tudi priprosto „sirek“ imenovana). Nje pridelajo v dobrih letinah do 300.000 hl (l. 1884.: 280.200 hl). Ona daje glavni živež go-

riškemu prebivalstvu, zlasti onemu v furlanski nižini. Le škoda, da provzročuje izključljivi užitek turšičnega kruha in polente zelo nevarno bolezen „pelagro“ ali „milansko rožo“, katera se je po l. 1884. iz gorenje Italije tudi na Goriško razširila. Najhujše razsaja po vaseh Červinjan, Flumižel, Muskoli, Topoljan, Škodovaka in Terc, kjer živi zeló ubožno ljudstvo, skoro sami dninarji („bracciantiu“), po nizkih vlažnih stanovanjih in se hrani ob sami polenti. Po teh krajih je že več nego 25% ljudij zbolelo za pelagro, tako da je morala že država začeti premišljevati, kako temu odpomoči in je n. pr. že za l. 1888. dovolila 50.000 gld. za zboljšanje zdravja in siromašnega stanja ondotnemu prebivalstvu.

Drugi poljedelski pridelek na Goriškem je pšenica, katero sejejo po vseh predelih naše dežele. Primeroma posejejo ž njo na Goriškem največ njiv med vsemi avstrijskimi deželami, posebno pa v nižini, kjer pridelujejo dve tretjini vse pšenice. Vsa grofija jo pridela na leto 120—130.000 hl. Na tretjem mestu stoji ajda (okoli 50.000 hl), katero sejejo skoro jedino le v goratem delu grofije (samo jedno petino tudi v nižini), katero pa le premnogokrat toča potolče, ali pa slana zamori. Tudi ječmen (35—40.000 hl) in rž (19—20.000 hl) pridelujejo skoro jedino le v goratem delu grofije. Drugih žit sejejo po Goriškem le v mali meri, primeroma najmanj ovsa in repice. Oves (14—15.000 hl) in proso (okoli 3000 hl) sejejo po srednjem gorovji, piro ali polko (okoli 6000 hl) in sirek (4—5000) pa v nižini. Repice se pridela le kakih 300—350 hl na leto.

V novejšem času so začeli v obmorskih lagunah tudi riž z dobrim vspehom pridelovati in sicer ima rižišča jedina Goriška med vsemi avstrijskimi deželami. Sedaj pokrivajo rižišča že blizu 6 km² sveta (598 ha) in dajajo na leto okoli 15.000 q zrnja.

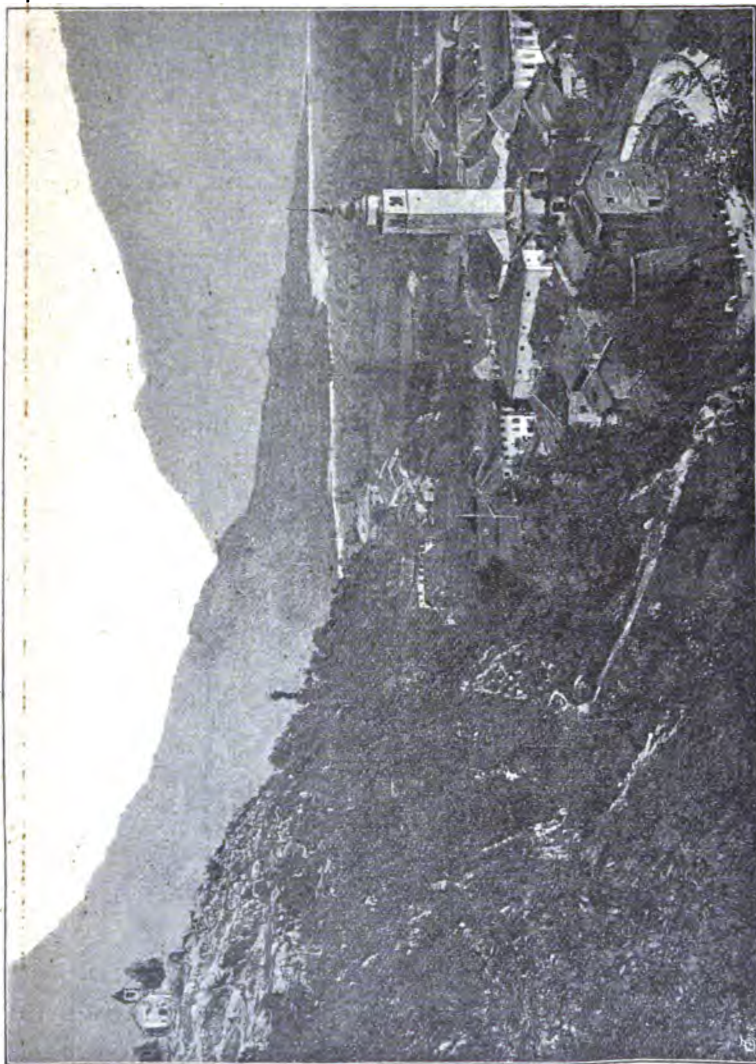
Poleg žita dajó prebivalstvu največ živeža sočivje in gomoljnate rastline. Fižol, grah, bob in lečo sade z vspehom po vseh predelih grofije ter pridelajo te vrste stročnin 5—6.000 hl. Po gorovji sadé največ krompirja in zelja (kapusa), pa tudi repo in žolto korenje; po nižavji pa sadé rajše repo, mesto krompirja (deloma iz straha pred poljskimi tatovi). Krompirja se pridela po vsej deželi 220—240.000 hl, repe in korenja 95—100.000 q in okoli 1,000.000 glav zelja.

Velike važnosti za Goriško so zgodnji pridelki: razne salate, špareglji, grah, krompir i. t. d. S temi pridelki se pečajo najmarljivejše okoli Gorice (posebno v Št. Andreju) in po Brdih. Tako sočivje pošiljajo že v zgodnji pomladi v glavnejša mesta našega cesarstva in dobivajo za nje lep denar. Le škoda, da jim Italijani preveč tekmujejo s temi pridelki, ker je carina na nje zelo nizka.

Tudi druge koristne rastline goje na Goriškem v primerni množini, n. pr. lan in konoplјo (1500 q), od katere se dobiva okoli 850 q prediva. Vendar pa to ne bi zadostovalo za domačo

potrebo, ko bi si obleko še vedno doma izdelovali, kakor v poprejšnjih časih.

Piče ali klaje dobivajo največ po goratih krajih, kjer so najsočnejše senožeti, deloma pa tudi v nižini, kjer vode travnike

Sv. Anton. Kobarid. Soča.

namakajo. Preračunili so, da nakose po vsej grofiji okoli 800.000 q mrve („jarnice“), 60—70.000 detelje in otave ter 20.000 q zelene

piče, ki se sproti poklada živini. Murvinega listja natržejo okoli 70.000 q.

Vrednost vseh teh pridelkov je proračunjena na 11,000.000 goldinarjev. Pri tem se jemlje kot poprečna cena za hektoliter pšenice 9·77 gld., rži 7·10 gld., turšice 6 gld., ječmena 7·63 gld., ajde 7·10 gld. in ovsa 5·16 gld. Grah stane 11·90 gld. vsak q, leča 12·63 gld.; bob 7·20 gld., proso 8·26 gld., riž 21·56 gld. a krompir 4·75 gld. Za seno je proračunjena srednja cena 2·61 do 3·20 gld. na vsak metrični stot. Opomniti pa je treba, da so te cene zadnja leta zdatno padle.

Po ravnokar objavljenem izkazu c. kr. kmetijskega ministerstva dobili so leta 1891. na Goriškem sledeče množine zemeljskih pridelkov:

Deželni predeli	Pšenice	Pire	Rži	Ječmena	Ovsa	Turšice	Prosa	Sirka	Ajde	Riža	Fižola	drugih stročnin
	h e k t o l i t r o v											
Visoko gor.	4.730	—	1.650	1.900	360	8.300	—	—	5.940	—	662	118
Srednjegor.	10.250	—	4.200	8.860	6.880	16.900	—	—	9.180	—	1.944	936
Brdje . .	12.230	1.460	540	11.460	790	37.700	320	540	8.500	—	852	873
Kras . . .	13.230	5.970	6.180	6.700	700	10.330	440	—	14.440	—	845	660
Nižina . .	80.510	700	1.850	9.480	8.380	162.650	170	2.950	6.800	12.560	3.052	2.118
Vsa dežela	120.950	8.130	14.420	38.400	17.110	235.880	930	3.490	44.860	12.560	7.355	4.705

Deželni predeli	Krompirja	Repe	Zelja	Repice	lanenega semena	konopljinega semena	lanenega prediva	konopljinega prediva	detelje (piče)	deteljnega semena	mešane piče, grahorice	Sena	Slame
	m e t r i č n i h s t o t o v												
Visoko gor.	15.370	8.070	360	—	140	144	115	133	1.270	—	—	185.250	20.000
Srednjegor.	29.000	37.650	4.610	—	380	168	310	155	6.580	22	—	378.300	45.680
Brdje . .	31.340	13.240	390	—	—	83	—	74	12.490	25	3.480	149.650	67.300
Kras . . .	25.340	25.200	1.860	—	—	90	—	90	1.380	—	—	132.470	55.170
Nižina . .	45.780	17.600	590	260	—	505	—	398	44.930	153	32.570	316.930	252 990
Vsa dežela	146.830	101.760	7.810	260	520	990	425	850	66.650	180	36.050	1,162.600	441.140

Na vsakem hektaru polja se je pridelalo hektolitrov

Deželni predeli	pšenice	pire	rži	ječmena	ovsa	zgod. turšice	pozne turšice	prosa	sirka	zgodnje ajde	pozne ajde	stročnin	krompirja	repe	zelja	detelje	sena
	hektrolitrov												metričnih stotov				
Visoko gorovje .	11	—	9·5	12·5	14	19	—	—	—	14	10·5	17	57	64	40	41	18
Srednje gorovje .	11	—	13	13	16	22·9	—	—	—	13	8·5	18	71·4	76	56·2	47	22
Brdje .	10	19	10	12	12·5	16	9·2	9	11	—	9	16·5	52·7	53	35·5	36	14
Kras . .	8·5	15·5	7·5	9·5	11	12·3	6·4	8·5	—	—	6·5	14	41·6	39	22·4	27	11
Nižina .	10·5	18·5	12	11	17	15·7	13·3	9	14	—	8	17	56·8	48	26·7	43·5	33

Na trgu v Gorici prodajala se je l. 1891.: pšenica po 8·93 gold. vsak hektoliter, rž po 6·84 gold., ječmen po 8·10 gld. in oves po 3·22 gld.*)

Vinarstvo in sadjarstvo.

Goriško ima (razun severnega dela) najugodnejšo lego in podnebje za dobro vino in plemenito sadje. Z vinarstvom se prebivalci še vedno marljivo pečajo in mnogo trudijo, čeravno so razne bolezni ta pridelek že zelo zmanjšale, po nekodi pa že popolnoma uničile (zlasti po Vipavski dolini in po Kanalskem). Tam kjer goje vinsko trto, obdelujejo zemljo večinoma tako, da zasade po sredi njiv sadna drevesa, po katerih speljejo potem vinsko trto, da se vleče od debla do debla, kakor na dolgo raztegnjeni venci. Take njive s trtami pokrivajo 1794 ha, t. j. skoro tri četrtine vseh njiv. Po strmejših obronkih imajo vinsko trto na količe privezano, po bolj mrzlih krajih pa v latnike speljano.

Razun tu omenjenih 1794 ha njiv s trtami nahaja se na Goriškem še 4152 ha vinogradov in sicer skoro izključno v brdji (samo 650 ha na Krasu in 770 ha v nižini). V brdji so trte zasajene tudi po travnikih (786 ha), ravno tako deloma tudi v nižini (192 ha). Na Krasu so vinogradi pomešani z oljčniki (12 ha), deloma tudi v brdji (5 ha) in v nižini (2 ha). Tudi po murbinem drevji je speljana trta v brdji (20 ha) in nižini (13 ha).

Navadno so vinogradi izdelani kakor stopice po solnčnih pobočjih (takoimenovani „ronki“ ali grede, 2736 ha). Po srednjem gorovji se nahaja le malo vinogradov. V soški dolini raste vinska trta do Kobarida. Speljana je navadno visoko po drevji ali pa ob poslopjih.

*) Statistisches Jahrbuch des k. k. Ackerbauministeriums: Production aus dem Pflanzenbau, Wien 1892.

Po brdji raste najbolj belo vino (sladka rebola in bolj kisli cividin). Njegov okus je zelo prijeten in ono ima mnogo vinskega cveta v sebi. Po nižini se prideluje bolj črno vino, zlasti v znožji Brd od Marana tje proti Korminu. To vino se v obče imenuje „furlansko“ (od trte „corvino“ in „refosco“). Ono je precej močno, zelo zdravo za želodec in se po leti ne pokvari, dočim je treba rebolo čez zimo potočiti. Po Vipavski dolini raste slavnoznani „vipavec“, katerega puste dolgo na tropinah vreti. Po Krasu pridelujejo plemenit „teran“ in „prosekar“, izdelujejo pa tudi najboljša in najdražja vina („pikolit“). Tudi tuje trte (traminec, pinot, rizling i. t. d.) začeli so v novejšem času z vspehom gojiti po Goriškem.

Od vina bi imela naša dežela lahko velik dobiček, ko bi se bolj umetno pridelovalo. Tudi za povzdigo vinstva prizadeva si kmetijsko društvo mnogo, zlasti s praktičnim podukom. Po njegovem prizadevanji so se ustanovila vinorejska društva, v Dornbergu, Št. Florijanu in v Kojskem za Brda. Vlada je osnovala tudi oinologiško poskuševališče v Gorici. Vsled tega začeli so sedaj pametnejše ravnati z vinom (zlasti glede kletarstva); vendar pa treba vinstvo še mnogo povzdigniti, da bode prinašalo toliko, kolikor bi lahko.

V zadnjem času manjšal se je vinski pridelek od leta do leta. Trtna bolezen se je zelo razširila, zlasti po nižini, in sedaj imamo tudi „trtno uš“. Največkrat pa pokončujejo ujme vinski pridelek in vsled tega so naši vinski kraji zelo ubožali. Do leta 1858. pridelovali so na Goriškem nad 162.000 hl vina (skoro dve tretjini v nižini), v vrednosti od 1,050.000 gld., l. 1872—85. poprečno po 85.000 hl, a l. 1887. samo 62.000 hektolitrov.

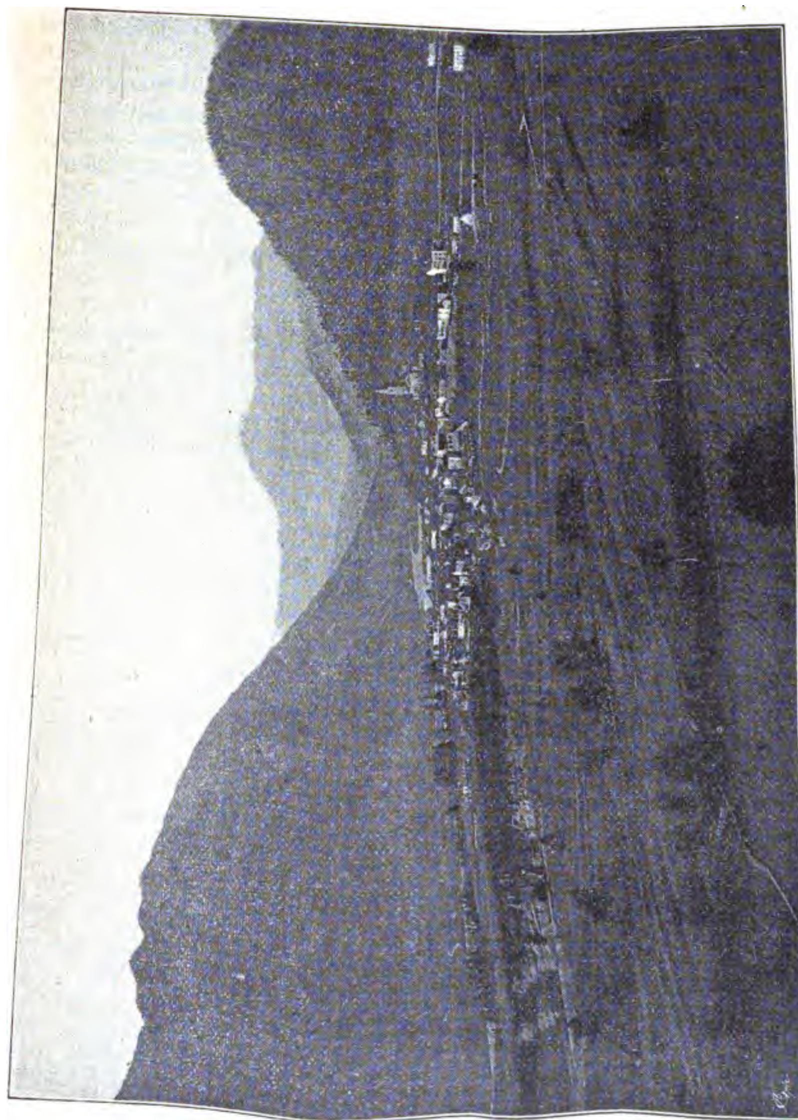
V novejšem času se je zopet nekoliko povzdignil pridelek vina, tako da so ga l. 1891. dobili že 144.970 hl in sicer

	belega	rudečega	vkup
v srednjem gorovji . .	107 hl	158 hl	265 hl
v brdji	26.353 „	30.022 „	56.375 „
na Krasu	1.710 „	17.960 „	19.670 „
v nižini	14.000 „	54.660 „	68.660 „
vkupno . .	42.170 hl	102.800 hl	144.970 hl

Na vsak hektar se je pridelalo počez 10·8 (Gradišče) do 17.6 (Kormin) hektolitrov vina.

Sadnemu drevju ugaja najbolj brdje. Ondi raste po njivah, vinogradih in vrtih. Po Krasu in sploh po goratih krajih je nasajeno po travnikih. Ali veliko vrednost ima sadje večinoma le v brdji, ker zaradi mehkega podnebja lahko zgodaj dozori. Zlasti Brici in Kanalci goje in pridelujejo mnogo sadja ter ga prodajajo daleč na okoli v severne dežele. V novejšem času so začeli umetnejše ž njim ravnati (n. pr. z olupljenimi češpljami). Zgodnjih črešenj pridelujejo največ v Dornbergu, Pribačini in

bližnjih vaseh. Za ta sad prihaja lep denar v deželo. Tudi v sadjereji leži torej velik zaklad, ki bi se moral še marljivejše vzdi-

Cesta v Volče. **Tolmin.** Grad.

gati. Kmetijsko društvo skuša tudi tu pomagati s koristnim podučevanjem in plačuje celo male odškodnine poslušalcem.

Vrtnega sveta imamo na Goriškem vkupno 87·7 ha in sicer sadnih ter sočivnih vrtov skupaj. Ta svet je med pet predelov goriške dežele tako razdeljen, da pride na visoko gorovje 61 ha, na srednje 98 ha, na brdje 195 ha, na Kras 87 ha in na nižino 436 ha. Med vinogradi in oljčniki ni nič vrtov; ravno tako nemamo posebej vrtov za murbe, kostanje in lavor.

„Goriška dežela, posebno Brda, morala bi biti založnica sadja za celo Avstrijo", tako se je izrazil predsednik pomologičnega kongresa v Gorici o priliki deželne razstave septembra meseca l. 1891. In res je ta razstava vsemu svetu dokazala, kako plemenito in bujno sadje zori na Goriškem. Olupljeno sadje (češplje, slive, smokve, breskve i. t. d.) razpošiljajo iz Brd celo v severno Ameriko. Ta obrtnost je tako razvita, da morajo sveže sadje celo iz Hrvaške, Slavonije in Bosne uvažati, da ga potem v veliki množini olupijo in razpečajo.

Surovega (frišnega) sadja izvaža se iz Goriškega vsako leto do 50.000 q, ki je vredno nad jeden miljon goldinarjev. Razun tega pa pride v kupčijo tudi 31.000 q suhega sadja. Zraven se pridela še kakih 4000 q kostanja (maronov) v vrednosti 28.000 gld.

Poleg navadnega sadnega drevja rodi na Goriškem tudi oljka. Nasajena je najbolj po brdih in ob robu Krasa pri Nabrežini. Oljčnatih vrtov imamo le 0·09 km², ali vrhu tega je to drevo nasajeno tu pa tam tudi po vinogradih. Tako se pridela na leto 5000 kg olja, ki je vredno blizu 4300 goldinarjev.

Po poročilu poljedelskega ministerstva pridelalo se je l. 1891. na Goriškem:

Deželni predeli	kostanja	jedrovitega sadja	koščičastega sadja	orehov in mandljev	vsega sadja vkup	olivnega olja	murbinega listja
	novih stotov						
Visoko gorovje	—	1.540	290	270	2.100	—	790
Srednje gorovje	70	1.980	450	420	2.850	—	1.050
Brdje . . .	5.220	9.900	16.440	230	26.570	10	10.210
Kras . . .	620	1.070	5.520	480	7.070	29	4.810
Nižina . . .	2.280	3.230	6.620	220	10.070	6	52.470
vkupno . . .	8.190	17.720	29.320	1.620	48.660	45	69.330

Gozdarstvo in pogozdovanje Krasa.

Vse gozdno površje v goriški grofiji meri, kakor že rečeno, 675·02 km², t. j. skoro petino cele dežele. K temu bi pa lahko prišteli še 136 km² pašnikov, po katerih je drevje zasajeno. To bi dalo lepo število, ko bi bilo vse omenjeno površje z gostim gozdom pokrito. Ali drevje teh gozdov je tako izsekano in iztrebljeno, da drva ne zadoščajo niti za domače potrebe, še manj pa ostaja kaj za kupčijo. In vendar so bili nekdaj ravno gozdi vir bogastvu na Goriškem! Največ raste po gozdih le nizko drevje za kurjavo (na 292 km²). Taki nizki gozdi so jednakomerno razdeljeni po vseh okrajih. Z drevjem obrasteni pašniki se nahajajo najbolj po Krasu, pa tudi v goriškem in kanalskem okraji. Visoki gozdi, ki dajajo stavbeni les, razširjeni so najbolj po visokem (98 km²) in srednjem gorovji, nekoliko tudi po brdji. Ali ker so zelo opustošeni, dajajo le malo dohodkov.

Večinoma so gozdi lastnina občin, le po nekodi so razdeljeni med pojedine posestnike. Ali taka razdelitev je sploh škodljiva za gozde, ker navadno vsi občani skupaj pasejo tudi po razdeljenih gozdih. Dandanes imajo nekatere občine komaj zadosti drv za lastne potrebe. Za stavbe pa morajo dobivati les od drugodi (s Kranjskega).

Zadnja leta so na Goriškem gozde neusmiljeno pokončevali in to je imelo zelo slabe nasledke za poljedelstvo. Zato je začela vlada v novejšem času to zavirati ter skrbeti za gozde in pogozdovanje golih krajev. L. 1869. je osnovala osrednjo drevesno šolo za listnato drevje v Gorici in za borovje v Sežani. Vrhu tega napravile so si tudi občine svoje drevesnice (zlasti po Krasu). Gozde v srednjem in visokem gorovji pa oskrbuje gozdni komisar v Tolminu. V Gorici je višji gozdni urad za vse Primorsko in Dalmacijo.

Največje vrednosti so državni gozdi na Goriškem. Ti pokrivajo vkupno 108·5 km² sveta, od katerega je pa le 98·8 km² zares z gozdi pokritega.

Skoro vsi gozdi na Goriškem so bili nekdaj last deželnega kneza. Ta last je prešla v državne roke in ona je slobodno razpolagala z gozdi. Tako je bil trnovski gozd od 7. aprila 1759. do l. 1877. odmenjen izključno za potrebe idrijskega rudnika. Vendar so imele v cesarskih gozdih tudi sosedne občine svoje servitute, t. j. smele so po njih živino pasti, pobirati suhljad, grabiti nastilj i. t. d. Vsled ces. patenta od 5. julija 1853 pa je država odkupila večji del servitutov, manjši pa (posebno v trnovskem gozdu) je tako uravnala, da je odstopila občinam velike dele gozdnega površja. Pred uravnavo servitutov merili so državni gozdi na Goriškem 374·83 km², po uravnavi pa niti tretji del ne, (omenjenih 108·5 km²).

Prvo mesto med vsemi državnimi gozdi na Goriškem zavzema Trnovski gozd. Ta pokriva vkupno 8794·49 ha, ali od tega površja je le 8540·57 ha pravega gozda. Drugo so pašniki (44·6 ha), polja (1·78 ha), neproduktiven svet (204·44 ha) in zidišča (3·06 ha). Tudi se nahajajo med njegovim kompleksom štiri tuje enklave. Na 3152 hektarih imajo sosedne občine pravico do drv, paše in stelje.

V Trnovskem gozdu raste najbolj bukva in jelka; smereka je omejena le na mal prostor. Bukva raste vitko do 1460 m nadmorske višine zelo visoko in se ohrani v tej rasti do pozne starosti; višje gori pa se skrči in zvije. Jelka raste do 1300 m, smereka pa le do 1230 m in sicer samo v bolj zavarovanih dolih. Drevje sekajo vsakih 80—120 let, a novo vzgajajo deloma iz semen, deloma iz zasajenih drevesec.

Drugi državni gozd na Goriškem je Panovec, ki je zasajen po eocênskem peščencu vzhodno od Gorice. Njegovo površje znaša 445·6 ha, od katerih je 60·03 ha travnikov in 5·45 ha neproduktivnega sveta. Najrazširjenejše drevo je bil poprej hrast, a v novejšem času so začeli posebno gojiti črni bor. Pa tudi olše, bresti in gabri se goje v tem gozdu. Glede izkoriščevanja je razdeljen v dva razreda: v prvem se seka vsakih 70, v drugem vsakih 140 let. Novo drevje se zasaja kakor v trnovskem gozdu.

Tretji državni gozd je Sobotin na severni strani Sv. Valentina, med Sočo (68 m) in Peklom (611 m). Njegovo površje znaša 245·7 ha; od teh je 190·82 ha pravega gozda, a 54·88 ha neproduktivnega sveta (večinoma drč in navpičnih sten). V Sobotinu raste najbolj hrast in gaber, pa tudi javor, olša, brest, lipa, bukev, tisa, oreh i. t. d. Iz tega gozda se dobivajo le drva, ki se vsakih petnajst let sekajo.

Med visokim gorovjem ima država sedaj še 1344·54 ha svojih gozdov; vse druge je odstopila l. 1869. in 1870. tistim občinam, ki so imele v njih svoje servitute. Na Tolminskem se nahaja državni gozd Kneža, ob izviru jednakoimne rečice, 1100—1800 m nad morjem. Obronek je zelo strm (v zgornjih delih celo nad 45°), tla ilovičasta in podnebje zelo ostro. Vse površje meri 903·9 ha, a od tega je le 395·4 ha pravega gozda. V njem rasto bukve, smereke in jelke, ki se vsakih 120 let izsekavajo.

Na Bolškem ima država sedaj še tri male gozdne parcele: Izgore pri Bolški soteski (532—1200 m), Strmarica pri Maseljcu na podnožji Srebrnika v sprednji Trenti (1200—1300 m) in Veliki Prosek v Zadnjici pod Razorjem (840—1150 m). Vse tri parcele merijo vkupno 440·6 ha, na katerih je 365·5 ha pravega gozda. Poglavitno drevo je bukva, ki prav dobro uspeva, a smereka in jelka se nahajata le tu pa tam med njo pomešani. Drevje se izsekava vsakih 120 let.*)

*) K. Schindler, Die Forste der in Verwaltung des k. k. Ackerbauministeriums stehenden Staats- und Fondsgüter, Wien 1885.

Trnovski gozd donaša državi čistega dobička blizo 57.000 gld. na leto, vsi drugi vkupno pa prav malo. V trgovino pride na Goriškem vsako leto okoli 80.000 m³ drv (po 5·11—6·41 gld. na m³), ki so vredna blizu 450.000 gld. Od teh se izvaža iz kobarijskega Kota v Italijo okoli 2000 m³ vsako leto. Največ drv pa se izvaža in prodaja iz srednjega gorovja v Gorico, Furlanijo in na Kras.

Plavljenje drv. po Soči do Gorice je bilo nekdaj zelo živahno, a sedaj je že popolnoma ponehalo.

Neizmerne važnosti je pogozdovanje Krasa. Neoporečno lahko trdimo, da je bil ves Kras (izvzemši morda nekaj skalnatih vrhuncev in dolov) nekdaj ne le popolnoma obrasten, nego tudi z visokimi gozdi pokrit, ker ima skoro ves sedaj ogoljeni Kras ravno tako dobra tla, kakor oni predeli, kjer še sedaj lepi gozdi rastejo (Lipica, Devin), ali pa kakor oni kraji, kjer je še pred kratkim gozd stal. Dokazano je, da se Kras brez drevja v malo letih popolnoma opustoši, kakor bi že skozi stoletja ne bilo tam gozdov.

Tudi zgodovinski je dokazano, da je bil nekdaj ves Kras z gozdom pokrit. Kakor sta bila sedaj gola otoka Kefalonija in Sv. Helena še v zgodovinskih časih lepo zelena, ravno tako so rastli še ob času Rimljanov najlepši hrasti po celem Krasu. Velikanski kupi oglja in pepela po kraških jamah še iz prazgodovinskih časov dokazujejo, da so tedanji prebivalci čez mero mnogo drv potrebovali.*) V začetku srednjega veka pa so odpeljali najlepše kraške hraste v Benetke. Vendar je ostalo še mnogo gozda, tako da je še ces. Ferdinand I. l. 1521. Tržačanom dovolil, da smejo dobavljati potrebna drva z goriškega Krasa, in l. 1533. nastavil je celo posebnega gozdnega nadzornika za Gorico, Kras in Istro. Torej še le v zadnjih 300—400 letih dobil je Kras svoje sedanje golo lice.

Pustošenje Krasa napredovalo je do zadnjih desetletij v strahoviti meri. V političnem okraji Sežana samem, ki pripada ves Krasu, je vkup 17.602 ha pašnikov, ki donašajo le 50 kr. čistega dohodka od hektara. Približno jednak dohodek dajajo tudi Krasu pripadajoči in blizu 19.500 ha obsegajoči pašniki v občinah političnih okrajev Gorica in Gradišče, kar jasno kaže žalostne, da obupne razmere zastran paše v teh krajih. Da v takih razmerah živinoreja ne uspeva in da se število živinčet krči, je samo po sebi umevno.

Tu imamo namreč opraviti z bolj nizkimi, večinoma pa jako plitvimi vapnenimi tlemi kredaste tvorbe, ki so za kmetijstvo nepripravna, za gozde pa še sposobna. Če so torej taka tla brez vsake obrambe izpostavljena vplivu solnca in zraka, potem zemeljski deli razpadejo in se hitro poizgubé. Tako izsušena in

*) Dr. Marchesetti, La caverna di Gabrovizza (Atti del museo civico di Trieste, VIII.), Trst 1890.

izprana tla pa gotovo niso ugoden pogoj za kaljenje travnih semen. Tudi pasoča se živina poškoduje tla, ker jih zlasti o mokrem vremenu zrahlja. Celo krt, ki je drugače koristen, pospešuje s svojim ruvanjem pustost zemlje.

Ker se množina zemlje vedno manjša, ločijo se tudi travine koreninice od zemlje, in vsled tega se morajo posušiti. Tako travo pasoča živina (zlasti koze in ovce) lahko izruje. Mnogokrat pa sežgo ljudje travo deloma iz nevednosti ali nepaznosti, deloma iz kakega drugega vzroka, in pri tem zgoré tudi koreninice. Trava je potem vedno slabša, pašnik vedno manj koristi. Če veter na tak prostor zanese kako travno seme, ne more to kaliti iz prej opisanih vzrokov. Tudi se trava ne more na takih krajih sama zasejati, ker jo poprej popasejo, kakor seme rodi.

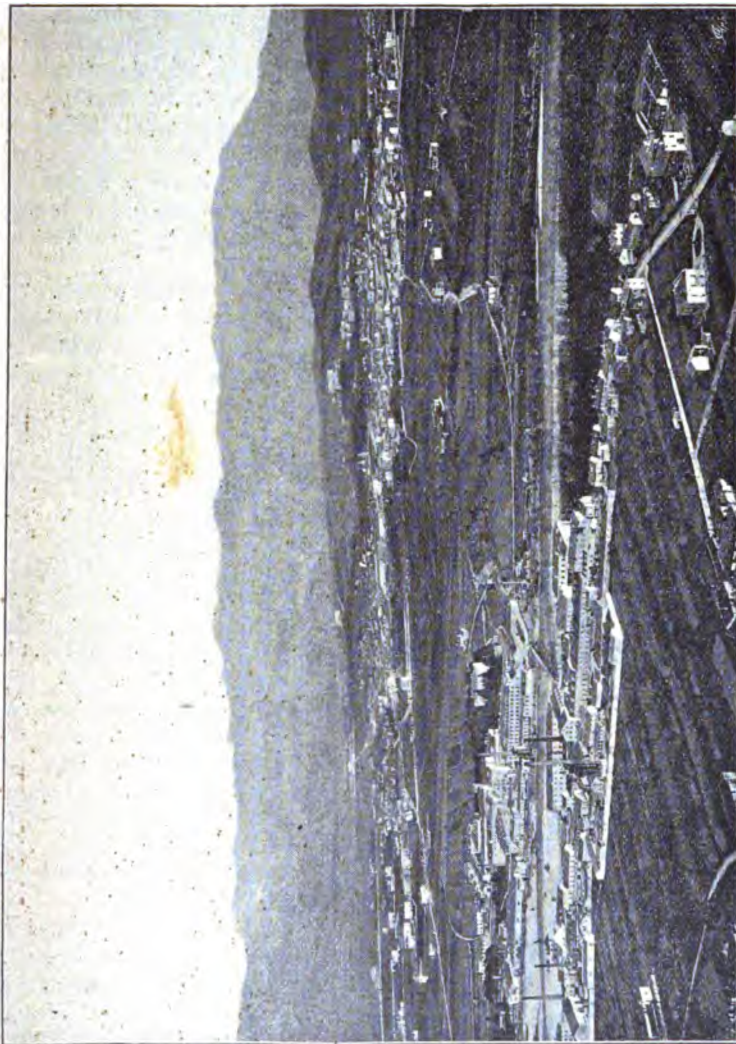
Narodno gospodarstvo torej zahteva, da moramo take prostore s primernim ravnanjem rešiti propada, in to tem bolj, ker zavzemajo skoro polovico (40%) produktivnega površja, in bi bilo daljše propadanje škodljivo tudi drugim strokam gospodarstva. Prvo, kar moramo storiti, je zavarovati Kras pred osušenjem in opustošenjem. Kdor pomisli, da je bil Kras nekdaj ves z gozdi pokrit, razume takoj, da se dajo kraška tla najbolj zboljšati le s pogozdovanjem. Pogozdovanje se vrši le na najslabejših krajih, na višinah, hrbtih i. t. d., ki so že blizu propada, in ki se dajo le na ta način zboljšati. Lastniki gozdov bodo imeli od tega velike koristi. Iz gozdov ne bodo dobivali le lesa za kurjavo in za stavbe, ampak, če bodo ugodne kupčijske razmere, jim postane gozd vir stalnih dohodkov. Dobivali bodo iz gozdov dovolj stelje in potemtakem lahko si priskrbeli dovolj gnoja, kar bo dobro vplivalo na kmetijstvo.

Nasprotno pa je škoda, ki jo bodo posestniki trpeli vsled pogozdovanja pašnikov, le neznatna, zlasti ker so se pašniki do sedaj vedno slabšali in niso skoro nič koristili. Razun tega pa bodo Kraševci lahko v kratkem času porabili gozdno travo za klajo in nastilj. Tudi se bo sčasoma v gozdu živina še bolje pasla. Mnogo bo koristilo tudi čiščenje pašnikov od brezštevilnega kamenja. Če bodo kraške goličave zopet pogozdene, bo svet ravno tako rodoviten, kakor je moral biti nekdaj, ker je nedvomno, da so se pred leti tu širili veliki gozdi. To se vidi iz tega, ker se v kratkem pokaže golo skalovje tam, kjer se drevje poseka.

Gozdi tudi blagodejno vplivajo na podnebje. Gotovo je, da gozdi v vročem poletji zmanjšujejo veliko vročino, pomnožujejo zračno vlago, ovirajo izsušenje tal in povekšujejo na ta način rodovitnost, nasproti pa zmanjšujejo moč vetrov ter varujejo tako rastlinstvo in prst pred njih silo. Tudi je nedvomno, da v gozdnatih krajih mnogo več dežuje, kakor pa v golih pri jednakih razmerah in okoliščinah.

Kraševec se bori z dvema hudima nezgodoma, namreč z 2—3 mesece trajajočo letno sušo, po zimi pa s hudo burjo. Ti

dve mu napravita toliko škode, da je večkrat primoran prodati svojo živino o nepravem času pod ceno. Če bode pa ta svet pogozden, bo še drugih 32.607 ha zemlje na Krasu bolj zavarovanih in plodovitost zemlje se bo jako povišala.

Gorica.
(Od spredej Soča s tvornicami v Stražicah in Podgori; v ozadji Trnovska planota).

Že l. 1851. se je bilo ustanovilo v Trstu društvo za pogozdovanje Krasa (tržaške okolice, sežanskega in komenskega okraja), ki pa ni doseglo nikakih praktičnih uspehov, ker k temu je treba

gozdarskega znanja in mnogo denarja, katerega posamezniki navadno nemajo. L. 1863/4. izdalo je tržaško namestništvo poduk, kako naj se Kras pogozduje in priporočilo Kraševcem, naj zasade v vsaki vasi drevesne vrte, kar se je tu pa tam tudi zgodilo.

Vendar je vlada položila temelj pogozdovanju Krasa še le l. 1869. s tem, da je ustanovila „semenske šole“ (v Komnu, Rodiku, Boljuncu in Paznu) ter imenovala véč gozdnih paznikov in jednega nadzornika za pogozdovanje Krasa pri c. kr. namestništvu v Trstu. L. 1871. je vlada pomnožila to osobje ter nastavila za vse Primorsko jednega deželnega gozdnega nadzornika, tri gozdne komisarje, dva gozdna pristava, deset gozdnih čuvajev in tri gozdne pomočnike. Poslednji so morali gojiti drevesa v semenskih šolah in voditi vse pogozdovanje. Pri tem so občani jame za drevesca brezplačno kopali, stroški za sajenje in gojitev drevesec pa so se poplačevali iz državnih dohodkov.

Naravno je, da so v prvem času sadili le listnato drevje, misleč, da se bode to najbolje obneslo. Tudi prebivalstvo samo ga je želelo, ker se da njega les lahko mnogovrstno uporabiti pri kmetijstvu; vrh tega pa še v listnatih gozdih več trave raste in se mnogo stelje pridela.

Pa skušnja je pokazala, da se bo z listnatim drevjem malo opravilo. Listniki so rasli nekaj let, potem pa so se posušili, tako da se le sem ter tja nahaja še kak sled o njih.

Tudi izmed šilovja se je obnesel le črni bor (le na bolj zavarovanih krajih tudi smereka). Črni bor najbolj kljubuje dolgi suši in sili burje ter najbolj pospešuje tvoritev prstne plasti.

Pogozdovalo se je na dva načina, s sajenjem in s sejanjem. Setve pa so bile slabe, ker je vročina nežnim drevescem preveč škodovala. Torej so začeli bolj drevesca saditi, večinoma dvoletna, katera so bila v šolah vzgojena. Jednoletna drevesca so bila preslaba, triletna pa je burja omajala in tako poškodovala, da niso mogla rasti.

V sporazumljenji z občinskimi posestniki na ta način pogozdeni prostor je bil neznaten v primeri z velikim obsegom kraških pustinj. Da bi večje pašnike pogozdili, tega niso pustili posestniki, ki so mislili, da se jim tako paša krati in s tem škoduje, ne pa koristi. Morala se je toraj skleniti postava, po kateri bi se omogočilo pogozdovanje tudi obširnejših pašnikov.

To postavo je dala dežela 9. novembra l. 1883. (dež. zakonik št. 13 ex 1884), ki zapoveda ustanovitev posebne komisije za pogozdovanje Krasa v pokneženi grofiji goriški in gradiščanski. Komisija je pričela svoje delovanje v septembru 1884 in od tega časa je dala pogozditi mnogo sveta spadajočega v njen delokrog.

Kajti na podlagi omenjene postave spada v delokrog komisije vseh 58 davčnih občin okrajnega glavarstva Sežana, ki obsega 45.946 ha produktivnega in 1247 ha neplodnega sveta. Dalje se pogozduje v 32 davčnih občinah okrajnega glavarstva Gorica,

ki obsegajo 32.171 ha plodnega sveta, neproduktivnega pa 534 ha. V delokrog komisije je uvrščenih tudi 13 davčnih občin okrajnega glavarstva Gradišče, ki obsegajo 7219 ha plodnega sveta, neplodnega pa 129 ha. V delokrog pogozdovalne komisije spadajo torej vkupno 103 davčne občine, ki imajo 85.336 ha plodnega in 1910 ha pustega, za gozde manj pripravnega sveta.

Stroški, katere ima komisija s pogozdovanjem, se pokrivajo iz takozvane „zaklade za pogozdovanje". Ta zaklada se nabira iz državnih in deželnih doneskov, kakor tudi iz drugih slučajnih dohodkov. Državni in deželni doneski dovoljujejo se vsako leto razmerno z velikostjo stroškov za pogozdovanje. Prva skrb komisije je bila, da je dala napraviti poseben kataster vseh zemljišč, ki so odmenjena za pogozdenje.

V kratki dobi šestih let zasadila je komisija 10,699.550 drevesec in sicer v ogromni večini samega črnega bora. Za nove nasade porabilo se je 6,403.320 sadik, za zboljšanje starih nasadov pa 4,296.230 drevesec.

Tu se mora opomniti, da so mnogi posestniki, uvidevši korist gozdov, sami na svoje stroške večje in manjše parcele z dobrim uspehom pogozdili.

Tudi starejši nasadi, katere je komisija prevzela, so se zboljševali s tem, da se je v njih zasadilo še 29.920 koprivovcev in črnih borov, kar je prouzročilo znatne stroške.

Potrebno zboljševanje se vrši vsako leto tako v novejših, kakor v starejših nasadih. Na novo se pogozduje večinoma spomladi. Pomladni nasadi tudi bolje uspevajo, kakor jesenski, ker trpé manj pred burjo. V jeseni se nasadi na varnejših krajih le popravljajo in zboljšujejo.

Pogozdovalo se je na ta način, da so lastniki sami zato potrebne, 30 cm globoke in 30 cm široke jame na svoje stroške izkopali, potrebne rastline pa je preskrbela komisija na stroške zaklade za pogozdovanje in na stroške te zaklade dala jih je tudi posaditi. Nasadi v okrajnem glavarstvu gradiščanskem stanejo nekoliko več, ker morajo delavci iz oddaljenih občin hoditi na delo in se mora vsled slabih tal zemlja za jame od drugodi donašati.

Drevesca za pogozdovanje je dobivala komisija iz primorskih drevesnic brezplačno, kolikor so jih te dati mogle, samo mecesne je dobivala iz Celovca, ker se na Primorskem le malo goje. Komisija pa mora pogozditi toli obširen svet, da ta drevesca niso nikakor zadoščala. Zato je bila njena prva skrb ustanoviti si lastno drevesnico. Vzela je v Komnu njivo, obsegajočo 0·4660 ha, za 10 let v najem in tu ustanovila l. 1885. drevesnico. Tudi v Črničah se je osnovala drevesnica za poskušnjo, da bi se mogla potem drevesnica v Gorici opustiti, če bi je več ne potrebovali. Ker pa ta drevesnica ni uspevala, jo je komisija opustila in napravila drugo v Šempasu. Tu je vzela v najem za 10 let veliko njivo,

na kateri setve drevesnega semena dobro uspevajo. Na ta način obsegajo vse drevesnice 1·43 ha in dajejo na leto do 3 milijone drevesec.

Za nadziranje nasadov je imenovala komisija 2 čuvaja na stroške zaklade za pogozdovanje in sicer jednega v Tržiči in jednega v Divači, a c. kr. vlada je imenovala 1. decembra 1890 gozdnarja v Črničah. Ker pa ti nadzorniki niso zadoščali, je imenovala komisija še tretjega čuvaja v Kobilji glavi. Razun tega je bilo po potrebi najetih več ali manj poljskih in gozdnih stražnikov za nadzorovanje pri sajenji drevesec.

Vsled sklepa od 28. junija 1887 so se naprosila c. kr. okrajna glavarstva v Gorici, Gradišči in Sežani, da v vseh nasadih, katere je komisija izvršila, ali pa kjer jih bo še izvršila, prepovedo pašo na pašnikih, kakor tudi ruvanje lesnatih rastlin brez postavne dovolitve.

V obče bo pa možno pogozditi odmenjene prostore le na ta način, da se bo kamenje s pašnikov odstranilo, da se bodo tu nasadila tolikošna drevesa, katerih živina zaradi visokosti ne bo mogla objedati, in da se bodo tako pašniki spremenili v travnike z lesom porastene, ali pa da se bodo vsaj zboljšali.

Razloček med prejšnjim stanjem pašnikov in sedanjim je očividen. Poprej je rasla ondi le majhna, slaba trava; odkar pa so kamenje z njih potrebili, grmovje odstranili, obvarovali jih škode pred živino in drevje nasadili, zboljšali so se vidno. To najjasnejše kaže korist pogozdovanja. Kdor pomisli, da se bo rodovitnost sveta, obsegajočega 20—25.000 ha, znatno povzdignila in da bode ta vsako leto več dobička dajal, ta razvidi takoj velik gospodarski pomen pogozdovanja Krasa.

Na opisani način pogozdilo se je v letih 1885—1890. vsega vkup 857·488 ha pustega Krasa (494·121 ha v Sežanščini, 301·8 ha na Goriškem in 61·567 ha na Gradiščanskem), za kar se je potrošilo vkupno 19.121 gold.*)

Rudninski proizvodi.

V primeri z drugimi avstrijskimi deželami je Goriška glede rudninskih proizvodov zelo siromašna. Posebno o dragih kovinah ni sledu v njej. Stara poročila pripovedujejo sicer, da se je nekdaj celo zlato blizu Gorice dobivalo, in ljudstvo še vedno zatrjuje, da se nahajajo v Bogatinu in Črni prsti celi vozovi te kovine zakopani, ali geologi do sedaj še neso mogli potrditi teh pripovedek.

Primeroma največ se nahaja na Goriškem železne rude. Nekdaj so jo kopali v Trenti (visoko gori pod sedlom Vršič) v toliki meri, da so iz nje izdelovali železne palice za potrebo vse

*) Bericht über die Thätigkeit der Karstaufforstungs-Commission für Görz und Gradisca, Görz 1891.

goriške dežele. Odkar pa dobivamo od drugod boljše in cenejše blago, morala je ponehati ta domača obrtnija (po l. 1788.).

V novejšem času začeli so kopati železno rudo v Labinjah na Cerkljanskem, in sicer na prostoru, ki meri 18·05 ha. Podjetje je bilo v zasebnih rokah in ker železovec ni bil bogat, zato je dajal na leto le kakih 230 gld. dobička. Kraška zemlja ima tudi železo v sebi, ali ne izplača se pridobivati ga.

Rud najbogatejši so cerkljanski hribi, ker imajo poleg železa v sebi še baker (pri Cerknem), svinec (pri Orehku), in živo srebro (v Trebuši). Že ob času francoske vlade so bili začeli v Trebuši živo srebro kopati, ali uspeh je bil le neznaten. Pozneje so zasledili to rudo tudi blizu Kobarida, a l. 1891. na Srpenici in v Branici blizu kranjske meje. Pa vse te najdbe obetajo le malo dobička in so do sedaj še brez praktičnega pomena.

Tudi rjavi premog je precej razširjen po naši deželi. Ko je bila kmetijska družba goriška l. 1768. razpisala nagrade tistim, ki bi našli kako premogovo žilo, oglasila sta se koj dva Šerbeljanca, da sta zasledila to koristno rudo. Imenitni prirodoslovec Scopoli v Idriji je zares potrdil, da se nahaja na občinskem zemljišči Lom pri Šebreljah pravi premog. Tudi nek Tolminec Matija Logar je mislil, da je našel premog ob Tolminki, Zalaščici in Kamenici, ali natančnejši preiskovalci mu tega niso potrdili.

Poleg Šebrelj dobivajo se sledovi premoga tudi v Deskljah in Brdih. Največ pa je te rude v jugovzhodnem roglji naše dežele: okoli Kozine, Rodika in Lezeč, kjer se nahajajo v premogovih plasteh kaj lepi odtiski predpotopnih živalij, kakor v komenskem skriljencu.

Sedaj se koplje rjavi premog na Goriškem le med vasema Škofije in Britof blizu Škocjana (v Sežanščini). Prostor, na katerem se premog koplje, pokriva 72·19 ha. Vsako leto se izkoplje okoli 150 q te rude, ki je vredna blizu 1500 gld. To pa, seveda, ne da se niti od daleč primerjati z drugimi, premoga bogatimi deželami. — Goriško spada pod rudarsko glavarstvo v Celovcu.

Bogata pa je Goriška dobrega kamenja za dekorativne stavbe in umetniške spomenike. Dragoceno, lepo pisano in trdo kamenje, ki nas spominja na mramor, nahaja in koplje se v Trebuši, Deskljah in blizu Nabrežine. Med temi je najimenitnejši mramor iz Stopnika pri Trebuši, ki je podoben veronskemu mramorju. Ta sprimek (brekcija) je sestavljen iz jaspisa, porfira, ahata, karneola, kremena in oglenokislega vapnenca. Njegovo lepilo sestoji iz bituminoznega vapna in zelenega serpentina. Lepo zbrušen podoben je ta mramor krasnemu mozajiku. Zaradi oddaljenosti kamenoloma in težavnega prevažanja se je ta mramor do sedaj še prav malo porabljal.

Zelo sloveč je tenkožilasti nabrežinski mramor, katerega so že Rimljani potrebovali za svoje palače, stebre in kipe v bližnji Akvileji. Velikanski kupi grušča nam pričajo še dandanes,

koliko rezanega kamenja so vzdignili Rimljani iz jam pri Nabrežini. Ti kamenolomi se nahajajo na zahodni strani Nabrežine, ob železniški progi proti Vižovljem, in pri Sestljanu. Najimenitnejši med njimi je „rimski kamenolom — Cava Romana“. Z nabrežinskim mramorjem so okrašene mnoge monumentalne zgradbe na Dunaji in v Pešti. Tudi drugod po Krasu so imenitni kamenolomi, n. pr. na Colu in pri Repnem. Dobro gradivo daje črni vapnenčasti skriljenec pri Skopem, ki se rabi za dekoracije pri spomeniških stavbah, posebno za altarje. Za vsa klesarska dela se jemlje gradivo iz kraških kamenolomov. V Rodiku in drugod po Krasu blizu Trsta lomijo lepe skrili, katere prodajajo za tlak v Trst in celo v Aleksandrijo.

Za zgradbe v Gorici rabi se najbolj vapnenec iz Skalnice, ki je zelo trpežen in mramorju podoben. Poleg tega pozida se največ črnega, ribonosnega, bituminozno-eocênskega skriljenca, ki se lomi pri Solkanu, dalje peščenca iz Loke pri Št. Petru, ter krednatega vapnenca iz Kronberka in iz gore Št. Mihel nad Gabrijami. Za spomeniške nakraske rabi se poleg stopniškega mramorja in skopenskega skriljenca najrajše raznopisani, okamenin bogati vapnenec iz Kostanjevice na Krasu; svetli, krednati vapnenec iz Ravnice; vapnenec iz Brestovice; črni, vapnenčasti skriljenec iz Dola pri Doberdobu ter rudeča brekcija iz Bat.

V furlanski nižini so imenitnejši kamenolomi pri Tržiči in Medeji. Ob morski obali dobiva se v obilnosti dobrega peska. Posebno imeniten je pri Zdobi, Belvederu in Gradežu, ker ima v sebi luščine izumrlih morskih živalij poleg ostankov brezštevilnih konhilij, ki na suhem žive. Ta pesek je naložen v tako visoke sklade, da ga morska voda več ne doseže, in zato so ga izpodnebne padavine že popolnoma izlužile in mu odvzele vso sol. Ta pesek se rabi v veliki množini pri zgradbah v Trstu in istrskih mestih.

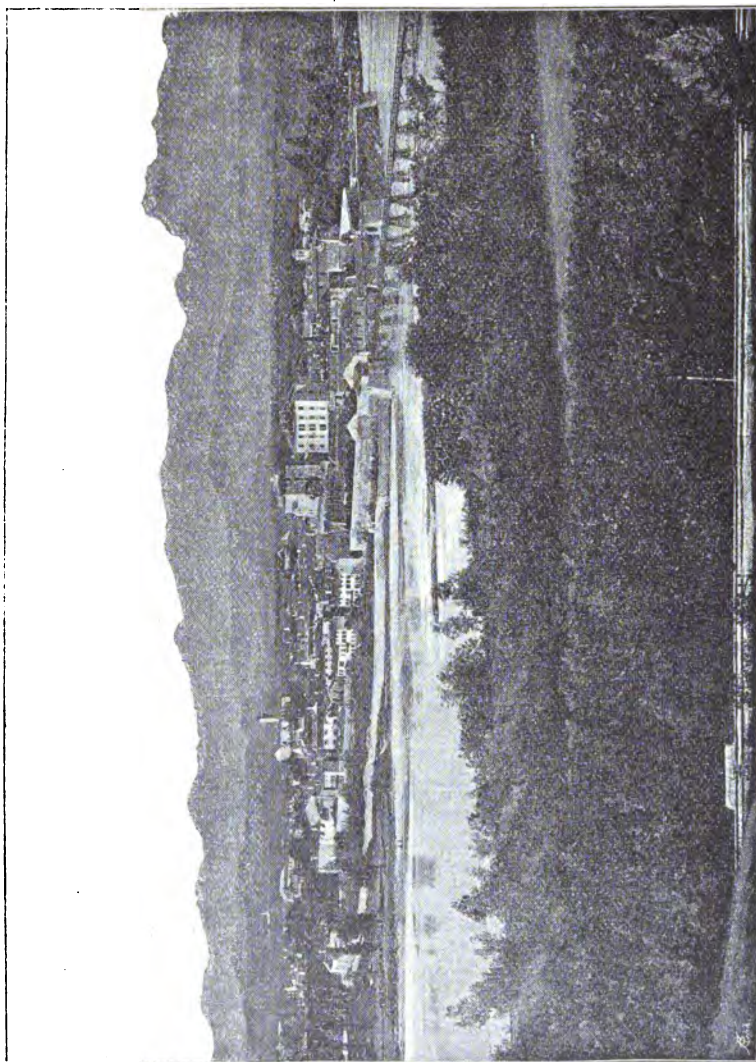
Goriški vapnenec daje izvrstno vapno, ki se na raznih krajih dežele v veliki meri žge. Iz njega in drobnega soškega sviža narejajo izvrstno malto, ki trdno drži in dolgo traja. Cement se na Goriškem še ni začel izdelovati.

Blizu Srpenice režejo k r e d o, ki pa ni posebno bela, in zato jo porabljajo navadno le za mazanje biljardskih palic. Na Prevali med Vipolžami in Št. Lovrencem (pri Moši) se nahaja tudi dobra š o t a, ki se pa ne reže, čeravno bi bilo koristno nekaj prekopov narediti v tem močvirnatem predelu.

Velike važnosti je tudi i l o v i c a za opeko, strešne korce in lončene posode. Ta obrtnost je na Goriškem zelo stara in še vedno mnogo razširjena. Najboljša ilovica (modrikasta in rumenkasta) se dobiva v B u k o v i c i blizu Renč, pa tudi v bližnjih Biljah.

Živinoreja.

Nižanje se žive skoro jedino od poljedelstva, a gorjanje večinoma od *živinoreje*. Podlaga živinoreji so dobri travniki in

Gradišče.

pašniki. Prvi obsegajo na Goriškem skoro 630 km^2, torej dobro petino vsega površja. Skoro ravno toliko pokrivajo pašniki, t. j.

623·3 km², h katerim pa moramo prišteti še 155·5 km² planinskih pašnikov. Tudi močvirja ob morji (27·12 km²) dajejo skoro jednak dobiček, kakor travniki. V celi grofiji je torej nad polovico travnatega sveta. Navadno so travniki in pašniki z drevjem porasteni, ali skoro jedino le po goratih krajih (najbolj pa na Krasu). V visokem gorovji pokriva travnati svet dve tretjini, v srednjem gorovji tri petine, v brdji skoro polovico, na Krasu skoro štiri petine, v nižini pa le dobro petino. Se ve, da so pašniki glede na omenjene predele tudi zelo različne vrednosti. V visokem gorovji in na Krasu so zelo kamniti, v srednjem gorovji pa navadno najizdatnejši.

Goriško je ravno tako živinorejska kakor poljedelska dežela. Le škoda, da ljudstvo še premalo pazi na umno živinorejo in da se premalo briga za njeno povzdigo. Kmetijsko društvo pomaga tudi v tej stroki in po njegovih prizadevah se je kmetija po nekaterih krajih očitno zboljšala. Svojo posebno skrb obrača društvo na oplemenitev govejega plemena. Zato je ustanovilo po deželi 36 naskočnih postaj (večinoma z beljanskimi biki). Pogosto napravlja tudi živinorejske razstave in obdariva najlepšo živino.

Konjsko pleme je na Goriškem bolj majhne, ali trdne postave. V nižini rabijo konje le bolj za vožnjo, v goratih krajih pa jih potrebujejo pri poljedelstvu. Za boljše pleme skrbe cesarske žrebčarije v Gorici, Tolminu, Kobaridu, Korminu, Gradišči, Akvileji in Tržiči.

Goveja živina je v gorovji srednje velikosti, na Krasu prav majhna, v nižini pa velika. Vole rabijo navadno le pri poljedelstvu, redkejše za prevožnjo. V nižini vpregajo celo krave. Ovčje pleme je tudi le navadno, neoplemenjeno. Koze so pred leti močno ovirali zaradi obrambe gozdov, vendar je število koza hitro zopet poskočilo. Za povzdigo svinjoreje postavilo je kmetijsko društvo 13 naskočnih postaj (z berkširskimi mrjasci).

V primeri z drugimi avstrijskimi deželami je živinoreja na Goriškem še na nizki stopinji, a vendar se je od l. 1857. zelo povzdignila, zlasti glede goveje živine. Konj ima Goriško precej manj, koz in ovac pa primeroma več, nego druge sosedne dežele. Največ konj in prašičev rede v nižini, največ kozá v visokem gorovji (več kot polovico na Bolškem), a največ ovac in goveje živine v srednjem gorovji. Volov pa imajo največ v nižini ter mnogo tudi na Krasu zaradi vožnje. Kako je živina po deželi razdeljena, kaže sledeči pregled, kateri je izdala statistična osrednja komisija na Dunaji za l. 1890.:

	Konji					Goveda						Mezgi	Osli	Koze	Ovce				Prašiči	Število panjev
	žrebeta	kobile	žrebci	skopljenci	vkup	teleta	bikči (čez 1 leto)	junice	krave	voli	vkup				Ovce	mladiči izpod 2 let	ovni nad 2 let	vkup		
Gorica	3	145	8	326	482	37	6	102	251	236	632	1	5	12	34	3	—	37	497	14
Goriška okolica.																				
Kanal	17	43	—	24	84	1152	180	859	2765	1939	6895	—	36	4	1710	585	317	2612	1399	933
Gorica	32	212	7	326	577	800	65	861	4781	3091	9598	2	67	160	1420	158	65	1643	6450	1200
Ajdovščina . . .	2	54	—	121	177	647	60	382	2245	1182	4516	1	90	76	382	2	1	385	1850	547
vkup .	51	309	7	471	838	2599	305	2102	9791	6212	21.009	3	193	240	3512	745	383	4640	9699	2680
Gradišče.																				
Červinjan . . .	164	463	9	195	831	1090	32	517	2459	2205	6303	21	34	26	761	88	81	930	3875	87
Kormin	31	142	14	97	284	734	22	569	1576	1236	4137	13	38	38	185	58	14	257	3549	297
Gradišče	29	134	—	135	298	577	9	244	1159	747	2736	2	14	17	31	5	5	41	1740	264
Tržič	99	308	—	241	648	461	12	240	1333	1119	3165	2	20	57	671	13	45	729	1795	21
vkup .	323	1047	23	668	2061	2862	75	1570	6527	5307	16.341	38	106	138	1648	164	145	1957	10.959	669
Sežana.																				
Komen	6	75	2	55	138	427	17	439	1848	1627	4358	12	70	31	824	23	61	908	1078	755
Sežana	10	63	9	26	108	632	41	435	2599	1391	5098	—	48	43	1172	24	18	1214	965	1076
vkup .	16	138	11	81	246	1059	58	874	4447	3018	9456	12	118	74	1996	47	79	2122	2043	1831
Tolmin.																				
Bolec	7	32	—	47	86	312	38	323	976	2	1651	1	1	4416	7079	2768	183	10.030	431	413
Cerkno	6	35	1	21	63	740	420	683	2322	1070	5235	4	7	267	2784	1123	565	4472	1131	874
Tolmin	114	336	24	137	611	2234	354	2492	5960	675	11.715	—	5	2401	6621	1974	242	8837	2046	1786
vkup .	127	403	25	205	760	3286	812	3498	9258	1747	18.601	5	13	7084	16.484	5865	990	23.339	3608	3073
Vsa dežela . . .	520	2042	74	1751	4387	9843	1256	8146	30.274	16.520	66.039	59	435	7548	23.674	6824	1597	32.095	26.806	8267

Največ dobička prinaša živina s svojimi mladiči (zlasti s teleti, jagnjeti in kozliči). Posebno gorovje daje skoro v vsakem letnem času mnogo telet v Gorico in Trst. Prašiči so najkoristnejša domača živina vsakega malega poljedelca v brdji in v nižini. Krave, koze in ovce dajejo vrhu tega še mleko (okoli 240.000 hl), a poslednje tudi meso, katero suše za domačo potrebo, in volno (400 q). Gorovje samo daje tri četrtine vsega mleka in le jedno četrtino tudi nižina. Sirovo mleko prodajajo iz brdja v Gorico in s Krasa v Trst. Navadno pa delajo iz njega sirovo in kuhano maslo (3650 q) in sir (1830 q).

Sirarstvo cvete v bolških in tolminskih planinah. V novejšem času podpira je močno kmetijsko društvo (in c. kr. ministerstvo za poljedelstvo). V planini Razor izučilo se je že več umnih sirarjev in počasi se zboljšuje narejanje sira in masla tudi drugod po švicarskem načinu. Ali, odkar so gozdi posekani, postaja tudi za planinarstvo vedno slabejše. Studenci usihajo, žeja tare po planinah vedno bolj ljudi in živino, drv za kurjavo primanjkuje in uboga živina nema sence o pekočem solncu, niti strehe o hudih plohah. Po vzgledu Poljubincev ustanovili so tudi na Idrijskem mlekarsko zadrugo in upati je, da jih bodo še drugod posnemali.

Sviloreja začela je bila v naši deželi lepo razvijati se, dokler se ni lotila bolezen tudi svilnih črvičev. Še celo na Bolškem so gojili z dobrim uspehom svilode, le na Cerkljanskem se ni mogla ukoreniniti sviloreja. Sedaj je ta reja zelo ponehala, po nekod celo prenehala. Da bi se temu važnemu pridelku zopet na noge pomagalo, ustanovila je vlada l. 1869. svilorejsko poskuševališče v Gorici za preiskavanje svilodnega semena. To je bil jeden prvih zavodov te vrste in kmalu so ustanovile jednake tudi druge države, celo Japanska. Na tem poskuševališči se vrše po leti skozi tri tedne predavanja o sviloreji, mikroskopična preiskovanja črvičev in praktično poučevanje, kako se more uspešno zatirati svilodno bolezen. Ta predavanja obiskujejo tudi inozemci, celo Rusi iz Kavkazije. Domači učenci dobivajo nagrade od kmetijskega društva. To je ustanovilo po deželi 8 postaj, kjer se metulji mikroskopično opazujejo in izbirajo, ter širi znanje o prireji svilodnega semena po celični sistemi slavnega kemika Pasteurja. L. 1880. združili so s tem zavodom tudi oinologično poskuševališče za uničenje trtne uši.

Murbam ugaja najbolj zemlja v visoki nižini med Gradiščem in Korminom ter ondi cvete sviloreja tudi najbolj. Pred boleznijo so pridelovali na Goriškem vsako leto okoli 4800 q svilnih mešičkov ali kokonov (v vrednosti 579.000 goldinarjev), ob času bolezni pa komaj četrtino (nekaj nad 1000 q). Vsled izvrstnih uspehov svilorejskega poskuševališča pa se je povzdignil ta pridelek na letnih 8000—10.000 q.

Lepo napreduje tudi bučeloreja, zlasti po goratem delu Goriškega, dočim je v nižini le malo znana. Vseh panjev je bilo

l. 1880. v grofiji: 7265, a l. 1890. 8267. Ta reja dobiva od leta do leta več prijateljev (posebno v Kobaridu), vendar bi se lahko še mnogo bolj razširila. L. 1885. se je pridelalo 334 q meda in 65 q voska. Od takrat pa se vedno bolj množita ta dva pridelka.

Tudi domača perutnina daje precej dobička zlasti blizu glavnega mesta in na Krasu blizu Trsta. Poleg kokoši raznih plemen goje tudi golobe, grlice, race, gosi in purane, katere dobro spečajo tudi zunaj dežele. Kurja jajca se izvažajo in iznašajo v veliki množini v Trst.

Divjačina daje le v goratih krajih nekaj dobička, posebno divja koza in srna v gorenji Soški dolini. Ob času goriških grofov so prirejali velike love na mrjasce, medvede in volkove; sedaj je

Grad Rihenberg.

pa le o zadnjih dveh živalih še nekaj sledu. V nižini se nahajajo od divjačine jedino le zajci in jazbeci. Primeroma mnogo se postreli divje perutnine: jerebic, skalnih jerebov, prepelic, slok, divjih golobov, divjih petelinov i. t. d. V močvirjih ob obali pa love labode, žerjave, divje race, divje gosi, povodne kokoši i. t. d.

Tudi ribarstvo je precejšnje važnosti na Goriškem. V lagunah med Akvilejo, Belvederom in Gradežem pečajo se z umetnim ribarstvom, kjer imajo globokejše tolmune („valli“) slane vode z nasipi in zatvornicami zaprte. Tu goje najbolj jegulje, lubne in plošče. Posebno mnogo nalove sardel in sardelic, katere v Gradežu umetno konservujejo. Morsko ribarstvo se razprostira tudi po Timavi, dolenji Soči in drugih manjših vodah v lagunah. Na korist tega ribarstva je naložena pri lučni agenciji v Tržiči glavnica

od 2750 gold., a vsakoletni dobiček morskega ribarstva znaša okoli 5000 gold.

Ribarstvo v sladkih vodah se začenja še le nad Fiumicellom, a vrže komaj 1000 gld. na leto. Pri tem je ušteto tudi ribarstvo za zabavo, ki pa stane neprimerno mnogo drazega časa. Tolminske in bolške **postrvi** so slavnoznane zaradi svoje okusnosti ter se pošiljajo celo v Turin, Firence in Rim. (Še pred malo leti so pošiljali iz Tolmina vsako postrv, ki je tehtala najmanj jeden funt, v kuhinjo italijanskega kralja). Zato je tudi cena poskočila v malih letih od 8 na 45 kr. za vsak kg. Popraševanje po ribah je veliko, tako da jih nikoli zadosti ne nalove. Računa se, da se vsak teden razpošlje s Tolminskega okoli 15 kg postrvij.

Poleg postrvij se redno lovi le še mrena (barbo fluviatilis), in sicer skozi celo leto, brez obzira na drstenje. Ribiči so navadno priprosti kmetje, ki se s tem pečajo kot s postranskim zaslužkom. Vseh skupaj jih je kakih 30. Poprečno računjeno nalovi se vsako leto na Goriškem okoli 12 q postrvij in 5 q mren (po 10 kr. kg).

Obrtnija.

Naša dežela ima mnogo lepih **pogojev** za rokodelstvo in obrtnijo. Njeno prebivalstvo je krepko in neutrudljivo delavno, zemlja hrani veliko še nepoznanih zakladov in deželne reke imajo neizmerno gonilne moči v sebi. Kjer se vsi ti pogoji družijo, ondi mora obrtnija cvesti. Le žal, da manjka denarja, zlasti pa poduka, ki bi ljudstvo opozoril na vse te prednosti in mu pokazal pravo pot, kako jih je treba izkoriščati. Ker se to ni zgodilo, zato vidimo, da so vsi veliki obrtniki na Goriškem malo da ne sami tujci.

Mala obrtnija razširjena je precej jednakomerno po celi deželi, kolikor in kakor zahtevajo potrebe vsakdanjega življenja. V mnogih krajih se je še ohranila staroslovenska navada, da se pečajo po cele vasi od roda do roda z jednim ter istim rokodelstvom. Tako izdelujejo v Logu na Bolškem lonce, na Srpenici sklede, v Baški in Idrijski dolini žeblje, v Lokovcu žeblje in kuhinjsko posodo (poslednje tudi na Trnovem in v Lokvah), v Mernem čevlje, v Biljah opeko i. t. d. V Renčah, Ločniku, Moši in Št. Lovrencu prebivajo zidarji, v Marjanu, Korminu in Solkanu mizarji, v Zagraji kamnoseki (klesarji), v Foljanu pleteničarji (kakor tudi drugod ob Soči in Teru), v Gradežu solarji za ribe i. t. d. Po Furlaniji izdelujejo sploh salame, pa tudi po gorah so se že temu priučili. Stara in zelo razširjena obrtnija po Goriškem je napravljanje razne opeke. Mizarstvo (zelo fino) cvete najbolj v Gorici in njega izdelki se prodajajo v vzhodne dežele. Vseh mizarjev v celi deželi je 180 s 670 pomagači.

Pletenje košev, košaric, jerbasov i. t. d. je zelo razširjeno po furlanski nižini. Z dobičkom od te obrtnije (14—15.000 gld. na leto) se preživе cele vasi. Posestniki takih logov, kjer raste

vrbičje, imajo najboljši dohodek od svojih zemljišč, ker šibice same rastejo in se jih lahko vsako leto poreže. Pleteničarji plačujejo po 40 do 50 gld. za vsak ha dobro zarastenega vrbičja, da smejo na njem šibice porezati. Posestniki vrbičja store najbolje, če branijo živini pasti po svojih logih, tako jim vzraste najgosteje šibovje. Daleč gori ob Soči hodijo Furlani vrbe rezat za svojo obrt.

Razun navadnih rokodelcev, gostilničarjev (1320 s 770 strežaji) in kavarnarjev (36 s 70 pomočniki) razširjeni so v mestu mikarji prediva, po deželi pa najbolj tkalci (ki se pa vedno bolj krčijo), potem mlinarji (navadnih mlinov je 270, med temi 190 v gorovji), strojci (od 33 jih je le 13 v nižini) in barvarji (22). Dalje se nahaja v naši grofiji 30 žag, 25 opekarnic (največja in umetnejša je last grofa Delmestri v Bukovici) in 12 vrvarnic. Velikih gostilničarjev je 60 (s 150 pomagači), brivcev 50, čevljarjev 80, klobučarjev 20, kotlarjev 10, kleparjev 15, sodarjev 20, urarjev 10, orožarji 3 i. t. d. Med umetnejše obrtnike prištevamo 1 orglarja, 1 zvonarja, 4 rokovičarje, 5 fotografov, 8 bukvovezov i. t. d. Vseh malih obrtnij je 110 z 2800 podjetniki in 7500 pomagači.

Velika obrtnija ima na Goriškem tri večja središča, kjer so osredotočena najvažnejša obrtna podjetja. Prvo tako središče je v Stražicah ob Soči pri Gorici, kjer je takorekoč obrtniško predmestje goriško združeno s tvornicami v Podgori. V Stražicah se nahaja sviloprejnica, predilnica za bombaž z mehaničnimi statvami ter mehanični mlin; a v Podgori papirnica in tvornica za papirnate izdelke. Podjetniki so postavili za delavce (1300) tudi posebne hiše in ti imajo svojo lastno požarno brambo. Drugo obrtno središče je v Tržiči (predilnica za bombaž, sviloprejnica, surogatna tvornica, usnjarnica, milarnica i. t. d.) in tretje v Ajdovščini (predilnica, bojarnica, mehanični mlin, žage).

Poleg mnogo (95) kovačij in (32) ključarij po vsej deželi imamo še pet večjih kovalnic za železo: v Lokavcu, Vrtovini, Peklu (pri Rihenbergu), pri Gradišči in v. Sacilettu (od l. 1883.). Važnejši sta prvi dve, ki pokujeta na leto do 450 q železa ter izdelujeta zlasti orodje in železniške relse (v vrednosti 50.000 gl.).

Dalje se nahajajo na Goriškem sledeče tvornice: po jedna za plin, platno, fino škrob (v Perteolu), pepeljiko, peči, žganje, žveplenke in igralne karte; po dve za voščene in lojene sveče, za kremor (vinski kamen), pocukrano sadje, kavin surogat, močnata jedila (jedna v Ločniku), za kis in špirit (jedna v Gradišči), za mažo (jedna v Tržiči) in za pohišno opravo (jedna v Korminu); dalje štiri pivovarne in štiri tiskarne (s kamnotiskarnami), šest tovarn za milo (jedna v Tržiči) in sedem za usnje, t. j. v Gorici, Podgori, Mernem, Škriljah pri Sovodnjem, Zagraji (220 delavcev), in v Tržiči (dve, od katerih potrebuje večja 120 delavcev). Usnjarstvo je na Goriškem precej razvito, tako da znaša vrednost vsako leto ustrojenih kož 300.000 gold.

Za izdelovanje svile skrbi po nižini okoli 30 motalnic (filand) s 440 kotli. Pri teh dela 2100 delavcev (do 2000 žensk in 70 otrok) po 15—170 dnij (12 ur na dan) za 25—50 krajcarjev dnine. Izdela se okoli 450—500 q svile v vrednosti 1,650.000 gold. in 150 q odpadnine (slabejše svile) v vrednosti 60.500 gold. Največje motalnice so v Gorici (160 kotlov), Podgori, Korminu, Bračanu, Fari, Gradišči in Zagraji.

K največji obrtniji spada izdelovanje svilnate robe v predilnicah. Prva in največja v celi Avstriji je Ritterjeva v Stražicah (ustanovljena 1853). V tej predilnici dela vsak dan do 750 ljudij na 13.500 vretenih in izdela vsako leto okoli 800 q svilenih nitij v vrednosti do $1^1/_2$ miljon goldinarjev, ki se prodajajo tudi na Nemško in Francosko. Njej podobna je sviloprejnica akcijskega društva v Zdravščini s 7000 vreteni in ravno toliko delavci. Ona izdeła za 1,200.000 gld. blaga, ki se prodaja na Dunaj in v Elberfeld.

Največja obrtnija na Goriškem je izdelovanje bombaževine. Prva predilnica in tkalnica za bombaž je Ritter-Rittmeyerjeva v Stražicah. Predilnica potrebuje 380 delavcev (skoro same ženske) vsak dan, podela 9000 q bombaža ter izdeluje sirove niti št. 4—24 (angleške mere), vkup 7750 q in 1,638.800 m bombaževine v skupni vrednosti 700.000 goldinarjev. Druga bombaževa predilnica (mehanična) združena z rudečebojarnico nahaja se v Ajdovščini (akcijskega društva), v kateri izdeluje 360 ljudij na 720 statvih 6000 q blaga v vrednosti 500.000 gld. Podružnica te predilnice se nahaja v Vermeljanu pri Ronkih (160 statev). Rudečebojarnica A. Moserja na Rojcah (pri Št. Andreji) izdeluje 1350 q robe v vrednosti od 200.000 gld. Tretja bombažna predilnica je v Tržiči (tržaškega akcijskega društva), s 6000 vreteni in parnim strojem od 200 konjskih sil. Delavcev potrebuje vsaki dan 35—80.

Veliko obrtniško podjetje je papirnica v Podgori, ki pripada največjim te vrste v Avstriji. V njej dela nad 600 delavcev in napravlja do 20.000 q papirja vsake baže v vrednosti blizu 1 milijona gold. V njej se izdeluje celulozni papir iz lesa po iznajdbi kemika Kellerja.

Velike važnosti v goriški obrtniji so mehanični mlini. Prvi te vrste je tudi v Stražicah, ki je bil l. 1842. postavljen in po požaru l. 1870. prenovljen. Njegova vodna moč znaša 180 konjskih sil ter zmelje 240.000 q moke (različnih vrst) in 73.000 q otrobov v vrednosti 2,800.000 gld. Mlin v Palah (pri Ajdovščini) ob Hublju, ki ima velikansko gonilno silo, zmelje do 90.000 q moke razne vrednosti in oni v Ajdovščini na Lokavščeku 25.200 q. Velik je tudi mehanični mlin ob Timavi, ki zmelje 90.000 q moke v vrednosti 400.000 gld. Zraven tega je še stari mlin za otrobe.

V primeri s to veliko obrtnijo je srednja in mala obrtnija na Goriškem še mnogo premalo razvita. Da bi se porabile vse

prirodne moči, mogla bi se ona neizrečeno povzdigniti. K temu pa bi bilo treba tudi več obrtnijskih šol.

Trgovina.

V našem času (po dodelanju železnice 1861) začela se je trgovina na Goriškem prav živahno razvijati. Z vinom, žitom, soljo in živinskimi pridelki bila je že od nekdaj imenitna kupčija v naši deželi. V novejšem času se jej je pridružila še kupčija s svilnimi mešički, z rokodelskimi in obrtnijskimi izdelki, zlasti pa sè sadjem in sočivjem.

Kupčijo podpirajo v prvi vrsti dobre ceste. Za nje se zdaj precej izdatno skrbi. Popravljajo se marljivo stare državne in deželne ceste ter izdelujejo nove okrajne, skladovne in občinske. Na Goriškem imamo dve večji državni cesti, ki že od starodavnih časov deželo križata. Prva je soška, prihajajoča s Koroškega čez Predel in vodeča ob Soči v Gorico, potem skoz Dol v Tržič, Nabrežino, in dalje čez Prosek v Trst. Druga vipavska prihaja s Kranjskega in drži po vipavski dolini v Gorico ter dalje v Gradišče, Romans in skozi Višek v Italijo. Tretja državna cesta (dodelana po c. Karlu VI) pride čez Gaberk pri Senodolah na Goriško ter vodi skozi Štorje in Sežano proti Občini in Trstu. V novejšem času so uvrstili med državne ceste tudi ono iz Kobarida skozi Rob na Stupico v Italiji (podboneška cesta) ter idrijsko cesto iz Tolmina v Cerkno in dalje po Kopačnici na Loko.

Od Želina (pri Cerknem) je izdelana dobra skladovna cesta ob Idrijci v Faro in Idrijo. Podboneška cesta pride iz Čedada pri Bračanu zopet na Goriško ter pelje čez Kormin, Mošo in Ločnik v Gorico. Furlanska cesta vodi iz Gradišča v Villo Vicentino in od tod na jedni strani v Červinjan, na drugi v Akvilejo, a na tretji v Ronke in Tržič. Dornberška cesta gre iz Gorice čez Št. Peter v Dornberg, Rihenberg in Štanjel (je zelo obiskovana). Kraška cesta vodi iz Ajdovščine (ali Vipave) na Štanjel in od tod dalje čez Dutovlje in Občine v Trst. V novejšem času so izdelali tudi mnogo manjših „skladovnih“ cest, zlasti po Krasu in srednjem gorovji (Tolmin-Podbrdo; Sedlo-Breginj; Tolmin, Kamno-Ladri), in celo v visokem gorovji (Bolec-Soča), pa tudi po brdji (Pevma-Biljana; Kojsko, Gradec-Plavi). Ali predno se doseže zaželeni namen, treba jih bo še več izdelati in stare še bolj popraviti. Tudi nov most čez Ter iz Vileša v Rudo bi bil za zvezo nizke ravnine z visoko zelo potreben.

Vodnih potòv imamo na Goriškem jako malo. Najdaljši je po mejni reki Avši, po kateri morejo pluti navadne jadrenice 21·241 km daleč, t. j. do Červinjana. Zdoba je plovna le blizu morja, t. j. 9·482 km daleč. Timava je plovna v vsej svoji dolgosti. Poleg teh imamo še plovni prekop Anfora, ki v zvezi z Natiso vodi do Akvileje. Po Anfori plujejo tudi mali parniki. Vsi ti vodni poti pa le podaljšujejo prav za prav pomorsko plovitev do notranjih luk.

V zvezi s cestami pospešujejo kupčijo pošte in telegraf. Poštnih uradov imamo sedaj na Goriškem že v vsakem, količkaj važnejšem kraju in sicer vseh vkup 64. Telegrafičnih postaj (ki so vse s pošto zvezane) je sedaj 20 (Gorica, Kanal, Tolmin, Kobarid, Bolec, Kormin, Gradišče, Zagraj, Višek, Campolongo, Červinjan, Akvileja, Gradež, Tržič, Devin, Nabrežina, Sežana, Komen, Divača in Ajdovščina). Razun Gorice imajo največ posla: Kormin, Gradišče, Červinjan, Sežana, Tržič in Ajdovščina.

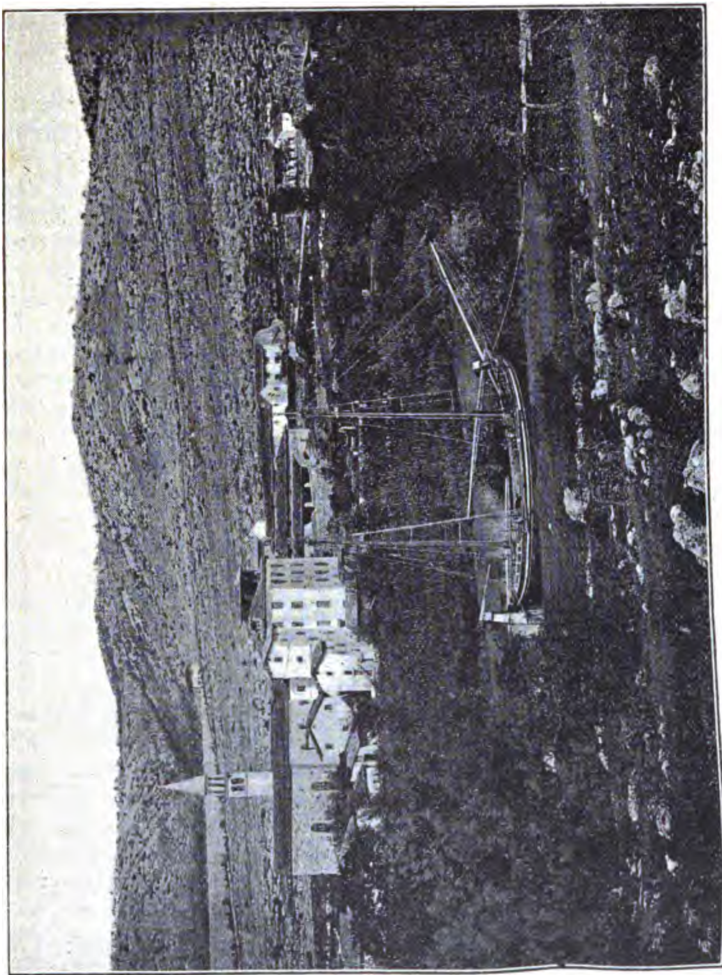
Glavni predmeti notranje kupčije so živinorejski in poljedelski pridelki, potem mali obrtnijski izdelki ter nekoliko tudi divjačina, drva, vapno in kamenje. Središča te notranje kupčije so letni sejmi in tržni dnevi v Gorici ter po vseh drugih večjih krajih po deželi. Imeniten je sejm sv. Andreja v Gorici (14 dnij), potem sv. Mohora v Akvileji (najbolj za čebulo in česen), veliki petek v Korminu (za lesene izdelke), dalje sejmi v Červinjanu (za predivo, ki so bili poprej v Palmi novi), pri sv. Luciji (štirje „štmavri") in v Svetem pri Komnu. Iz visokega in srednjega gorovja izvažajo živinske pridelke (pa tudi sadje, sočivje, zelje, drva i. t. d.) v Gorico, iz nje v gorovje pa najbolj turšico, vino, sol in obleko.

Zunanjo kupčijo posredujejo „južna železnica" in obmorske luke. Železniška proga drži po Goriškem od kranjske meje pri Divači do beneške pri Korminu 88 km daleč. Razun tega drži še „istranska železnica" 13 km daleč po goriški zemlji. Poleg Gorice so najimenitnejše postaje: Kormin (mejna postaja med Avstrijo in Italijo), Nabrežina (sklop med Dunajem, Trstom in Italijo) ter Divača (začetna postaja istranske železnice). Na postaji v Gorici se kreta vsako leto nad 100.000 ljudij in blizu toliko v Korminu; v Nabrežini okoli 60.000, v Zagraji 40.000 in blizu toliko v Divači.

Na goriški obali imamo štiri imenitnejše luke: Porto Buso, Gradež, Tržič (Porto Resega, ustanovljena 1825) in Devin. Najvažnejša je prva, ker plujejo ladje po Avši celo do Červinjana; odkoder ide blago dalje v Videm (ali pa nasprotno iz Vidma v Červinjan). Uvaža se najbolj olje, potem pšenica in predivo, izvaža pa moka. Druga luka je Devin, katera sprejema pšenico, odpošilja pa moko (iz mlina pri Št. Ivanu). Tržič ali Rosega uvaža sol in leseno robo, izvaža pa moko (in pšenico). Gradež (kakor tudi Zdoba) sprejema kamenje in vapno, izvaža pa pesek.

Domače ladjevje goriško šteje 55 malih obalnih jadrenic, ki morejo nositi okoli 680 ton in imajo na krovu 185 pomorščakov. Tem je prišteti še 15 jadrenic s 140 tonami in 50 možmi, ki obiskujejo le domače luke, vse druge pa kretajo po vseh avstrijskih lukah. Ribarskih čolnov šteje goriška dežela 180 z 900 tonami in 760 možmi, vrhu tega ima še 30 zaznamovanih čolničev z 85 tonami in 32 možmi. Vseh domačih ladij šteje torej Goriško 280 s 1705 tonami in 1027 možmi.

Goriške luke obiskuje vsako leto blizu 1200 ladij s 27.000 tonami. Med těmi so najvažnejši parniki, katerih pripluje okoli 50 z 900 tonami vsako leto iz trgovinskih namenov. Vrhu tega imamo po leti še redno parobrodno zvezo med Akvilejo, Gradežem

Sv. Ivan pri Devinu.

in Trstom. Te zveze se poslužujejo oni, ki se kopljejo v Gradežu, pa tudi mnogoštevilni izletniki in obiskovalci akvilejskih starin.

Glede trgovinskega prometa zavzema Porto Buso med vsemi lukami najodličnejše mesto, ker vkupni promet iznaša na leto

blizu 10.000 ton. Za njo pride Tržič s 6600 in Devin s 6000 tonami; v Gradežu iznaša letni promet okoli 4100 ton.

Pomorski promet uvaža sledeče važnejše predmete (l. 1885.): riž iz Italije (8859 q), žito (8821 q), olje (1874 q), kemične izdelke (3003 q), premog (18.901 q), kamenje (38.116 q), opeko (23.460 q); izvaža pa po morji posebno moka (34.885 q), jedila (1039 q), drva (1918 q), vino (660 q) in prašiče (835 komadov).

Zunanja kupčija gre najbolj v Trst po železnici in deloma tudi skozi luke. Tja se izvaža najbolj poljedelsko in živinsko blago, zlasti pa moka, riž in turšica. Moka se izvaža tudi na Kranjsko, Koroško, v Istro, Dalmacijo, Benečijo, na Angleško in celo v Brazilijo. Dalje se izvažajo v Trst drva in les za ladje, usnje, železni izdelki, kamenje, pesek, deske, predivo, bob, otrobi i. t. d. Železni žeblji in pipci se prodajajo z Goriškega po vsem Balkanskem polotoku. Seno se izvaža čez Trst v Egipet. Skrili vozijo s Krasa v Trst za tlak in obdelano kamenje gre z Goriškega celo v Aleksandrijo. Prejšnja leta so izvažali tudi mnogo leda iz trnovskih in kraških ledenic v Trst, Italijo in v Aleksandrijo. Svila in vino (črno furlansko po 30 gld. hl) se prodajata posebno v Italijo. Olupljeno sadje se prodaja v Ameriko (Brazilijo) na vzhod in v Rusijo.

Proti severu na Dunaj in v druga severovzhodna mesta gre zlasti sočivje, zelenjava in zgodnje sadje (koje se oddaja najbolj na postajah Gorica, Kormin, Zagraj in Nabrežina). Tej kupčiji škoduje mnogo italijansko sadje in sočivje, ki se slobodno uvaža v Avstrijo. Slednjič se izvaža z Goriškega v severnejše kraje tudi vino in vinski kis ter pocukrano sadje (celo na Rusko) in drugo manj znamenito blago.

Od zunaj se uvaža na Goriško kolonijalno blago, izdelki velikih tvornic, zlasti sukno in obleka; potem razni stroji, zdravila in kemični izdelki. Za živež se uvaža: pšenica, turšica, riž, kava, sladkor, južno sadje, slane in suhe ribe, sol, dišave, čebula, olje, pivo in vino iz Istre, Dalmacije, Ogerskega in Hrvaškega; v najnovejšem času tudi iz Italije (po potrebi do 15.000 q na leto). Dalje prihaja na Goriško: železo, predivo, kože, leseni izdelki, vapno, špirit, milo, vosek i. t. d. Tudi živino uvažajo, zlasti krave s Kranjskega in konje iz Bosne.

Za povzdigo kupčije, kakor tudi obrtnije, skrbi „kupčijsko-obrtnijska“ zbornica v Gorici. Toda napredek je primeroma le majhen, deloma radi slabih letin, trtne in sviloprejske bolezni; deloma zaradi premale podjetnosti med našim ljudstvom. Vendar se je v novejšem času zelo povzdignila zunanja trgovina z Italijo, ker so ustanovili mnogi pošiljatelji blaga svoje trgovine v Gorici. Tudi notranja kupčija se zmiraj bolj oživlja, ker napravljajo vedno nove ceste, stare pa izboljšujejo. Obeta se nam celo železnica iz Ronkov v Červinjan, iz Gorice v Vipavo in morda celo predelska železnica, ali pa ona iz Škofje Loke v Tolmin, Kobarid in Čedad.

Duševna izobraženost.

Šolstvo. — Znanstvene zbirke.

Za duševno izobraženost skrbita večinoma cerkev in šola. O cerkveni organizaciji smo že govorili, sledi naj toraj na tem mestu najpotrebnejše o šolstvu. Čeravno se je v zadnjih desetletjih mnogo novih šol ustanovilo, vendar te še ne zadostujejo popolnoma vsem zahtevam in tudi število šolo obiskujočih otrok je primeroma le majhno, če pomislimo na bolj napredne nemške in češke dežele. Tudi strokovnih in srednjih učilnic še nemamo zadosti. Tako ima n. pr. Dolenja Avstrija za 1,200.000 prebivalcev (brez Dunaja) 18 srednjih šol, a Goriška za petkrat manjše prebivalstvo le tri.

Kakor že rečeno, množe se ljudske šole vedno bolj, zlasti od šolskega leta 1879/80. naprej. Od l. 1869., ko je izšel državni šolski zakon, pa do današnjega dné se je število teh šol več nego podvojilo. L. 1882. bila je na Goriškem 201 ljudska šola, a koncem l. 1891. že 214, torej pride na vsakih 1003 prebivalcev po jedna šola. Tudi šolski obisk je precej dober, ker od 36.065 za šolo zrelih otrok (od 6—14 leta) jih je hodilo l. 1891. v šolo 31.381; ostalo je torej 4664 otrok (ali 13%)brez šolskega poduka. Med temi so pa ušteti vsi duševno ali telesno pohabljeni (680 otrok), ki se zato ne morejo udeleževati šolskega poduka. Šolskemu poduku se je odtegnilo torej 3984 otrok (na Predarlskem samo 1, na Salcburškem 23, a v Galiciji 359.596!). Seveda je obisk šole po raznih predelih različen. Najpridnejše hodijo otroci v šolo na Krasu, potem v goriški okolici in v okrajnem glavarstvu gradiščanskem. Po goratih krajih so mnoge vasi preveč oddaljene od šole in otroci jih ne morejo obiskovati. Zato je ostalo v tolminskem glavarstvu 1651 otrok (26%) brez šolskega poduka. Čudno pa je, da v Gorici sami, kjer vendar ni nikakih zaprek gledé obiskovanja šol, 755 otrok (24%) ne hodi v nobeno ljudsko šolo. Pomniti je pa treba, da se slabo obiskujeta navadno le zadnja dva oddelka, od 12—14 léta starosti, dočim je v prvih oddelkih šolsko obiskovanje precej povoljno.

Šole so navadno mešane za obadva spola skupaj. Samo v Gorici in v gradiščanskem okrajnem glavarstvu se nahajajo tudi

šole za dečke posebej in druge za deklice. Mnogo šol je le za silo z nerednim podukom, kjer podučujejo neizprašani učitelji, navadno duhovniki. Od 32 takih šol jih je ogromna večina na Tolminskem, t. j. 21. Popolnoma urejenih, zahteve zakona izpolnujočih šol je le okoli 80, t. j. 30 prav dobrih in 50 dobrih.

Meščanske šole nemamo na Goriškem nobene. Šestrazredna je samo jedna (dekliška v Gorici), petrazrednice štiri (italijansko-nemška dekliška šola v Gorici, ob jednem vadnica za učiteljice; jedna deška v Gorici in dve v Gradišči). Štirirazrednice so v slovenskem delu v Bolcu, Kobaridu, Tolminu, Sežani in Komnu.

Stanje ljudskega šolstva na Goriškem koncem l. 1891. kaže naslednja preglednica:

Šolski okraj	Števila za šolo godnih otrok (6—14 let)	Število učencev (ki so zares šolo obiskovali)	Učenci v odstotkih	Slovenske šole z razredi					Italijanske šole z razredi							Ital.-nemške šole z razredi		vseh šol skupaj	vseh razredov	redni učitelji (brez pomočnih)	učiteljice	kateheti	učiteljice za ročna dela
				I	II	III	IV	za silo	I	II	III	IV	V	VI	za silo	IV	V						
Gorica mesto	3.103	2.348*	75	1	—	—	—	—	—	1	—	1	1	1	—	1	1	7	36	11	17	5	—
Gorica okolica	11.378	10.455	92	41	16	4	—	8	—	—	**) 1	—	—	—	—	—	—	70	95	61	25	67	22
Tolmin	6.312	4.661	74	16	3	1	3	21	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	57	30	5	44	11
Sežana	4.463	4.256	95	27	3	—	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	44	31	7	33	5
Gradišče	10.809	9.661	90	***) 8	1	—	—	—	14	15	9	6	2	—	3	—	—	58	117	51	65	59	16
vkupno	36.065	31.381	85	93	23	5	5	32	14	16	10	7	3	1	3	1	1	214	349	184	119	208	54

*) Od teh hodi v javne šole 1502, v privatne in srednje pa 846.
**) V Ločniku.
***) Biljana, Devin, Dobrdob z ekskurzno šolo v Jamljah, Flejana, Hruševlje (Dolenje), Kožbana, Medana in Mernik.

Privatnih šol je bilo l. 1891. na Goriškem vseh skupaj deset, med temi šest (4 italijanske in 2 nemški) brez pravice javnosti. Pravico javnosti je uživala šestrazrednica pri uršulinkah in sedemrazrednica pri šolskih sestrah, obe z italijanskim podučnim jezikom. Društvo „Sloga“ vzdržuje dekliško trorazrednico s slovenskim podučnim jezikom (150 učenk), a nemški „Schulverein“ deško trorazrednico (nekdaj protestantovska šola). Za otroke, ki še neso za šolo godni, vzdržuje „Sloga“ tri „otroške vrte“ (zabavišča) v Gorici. Privaten je tudi vzgojevalni zavod grofice Latour v Ruscu.

Koliko se žrtvuje za ljudsko šolstvo, povedó naslednje številke. L. 1890/91. potrošilo se je v ta namen:

v Gorici (mestu):	27.851	gld.,	(1.226 gld. za zidanje in poprave),
v okolici goriški:	69.431	„	(11.633 „ „ „ „ „)
na Tolminskem:	34.231	„	(9.175 „ „ „ „ „)
v Sežanščini:	27.674	„	(2.600 „ „ „ „ „)
na Gradiščanskem:	74.622	„	(245 „ „ „ „ „)
vkupno	233.809	gld.,	(24.879 gld. za zidanje in poprave).

Poleg ljudskih šol začele so se v novejšem času tudi obrtne in strokovne šole krepko razvijati. Prvo obrtno šolo so ustanovili v Gorici l. 1871. (za risanje in modelovanje), drugo l. 1880. v Marjanu (za mizarstvo), tretjo l. 1881. v Foljanu (za pletenje košev), a obrtnijsko nadaljevalnico (risanje in računovodstvo) l. 1884. v Gorici. Sedaj imamo na Goriškem sledeče obrtne šole: za klekanje (s slovenskim učnim jezikom) v Dolenji Otlici, Bolcu in Čepovanu (na vsaki po 25—30 učenk); za pletenje košev v Foljanu, kjer je tudi nadaljevalnica strokovne šole; za lesno obrt v Marjanu (7 mojstrov-učiteljev in 35 učencev), ter za klesarstva v Nabrežini (od l. 1891. slovenski in italijanski oddelek). V Gorici imamo poleg obrtno-nadaljevalne šole (7 učiteljev, 210 učencev) tudi mestno glasbeno šolo (3 učitelji in 85 učencev).

Posebne omembe vredna je deželna poljedelska šola, ki je bila ustanovljena l. 1869. Ločena je v dva čisto samostalna oddelka (slovenski in italijanski) s posebnim zemljiščem, poslopjem in gospodarstvom. Na vsakem oddelku podučujeta po dva učitelja. Učenci (po 15 — 20 na vsakem oddelku) stanujejo v zavodih in dobivajo deželne štipendije po 800 gld. na vsak oddelek.

Telovadba se poučuje v 118. javnih šolah, ročna dela v 130. (do l. 1875. se v goriški okolici neso nikjer podučevala, sedaj pa že v 50. šolah tega okraja). Na ljudskih šolah je 133 obrtno-nadaljevalnih in 132 poljedelsko-izobraževalnih kurzov. Šolskih vrtov (drevesnic) je 70, šolskih knjižnic 157 in učiteljskih okrajnih knjižnic 14. Za male otroke je 28 zabavišč in 4 čuvarnice.

Za višji stanovski poduk pripravljajo srednje šole. V to vrsto spada višja gimnazija v Gorici (ustanovljena l. 1516.) z 18 učitelji in okoli 430 učenci (paralelke v I. — III. razredu). Višja

realka (popolnjena 1863, odnosno s sedmim razredom l. 1871.) šteje 14 učiteljev in 230 učencev. Za obe ti dve šoli so posebni pripravljalni kurzi, kjer se učenci večinoma nemščine uče. Od l. 1875. obstoji v Gorici tudi žensko učiteljišče s štirimi razredi, na katerem se poučuje slovenski, italijanski in nemški. Vseh učiteljev in učiteljic je 15, a gojenk 162 (69 Slovenk, 93 Italijank). Za to, kakor za moško učiteljišče v Kopru nahaja se pripravljalni tečaj v Kobaridu. — Oo. frančiškani imajo za svoje mlade redovnike samostansko srednjo šolo na Kostanjevici.

Kot višje stanovsko učilišče omeniti je osrednje semenišče v Gorici, t. j. bogoslovnica za bodoče duhovnike vseh primorskih škofij. Ta bogoslovnica ima 4 letnike, v katerih podučuje 6—8 učiteljev v latinskem jeziku. Vseh bogoslovcev bilo je l. 1890.: 127 (35 za goriško nadškofijo, 52 za tržaško, 12 za poreško, 9 za krško škofijo, 8 frančiškanov in 11 kapucinov).

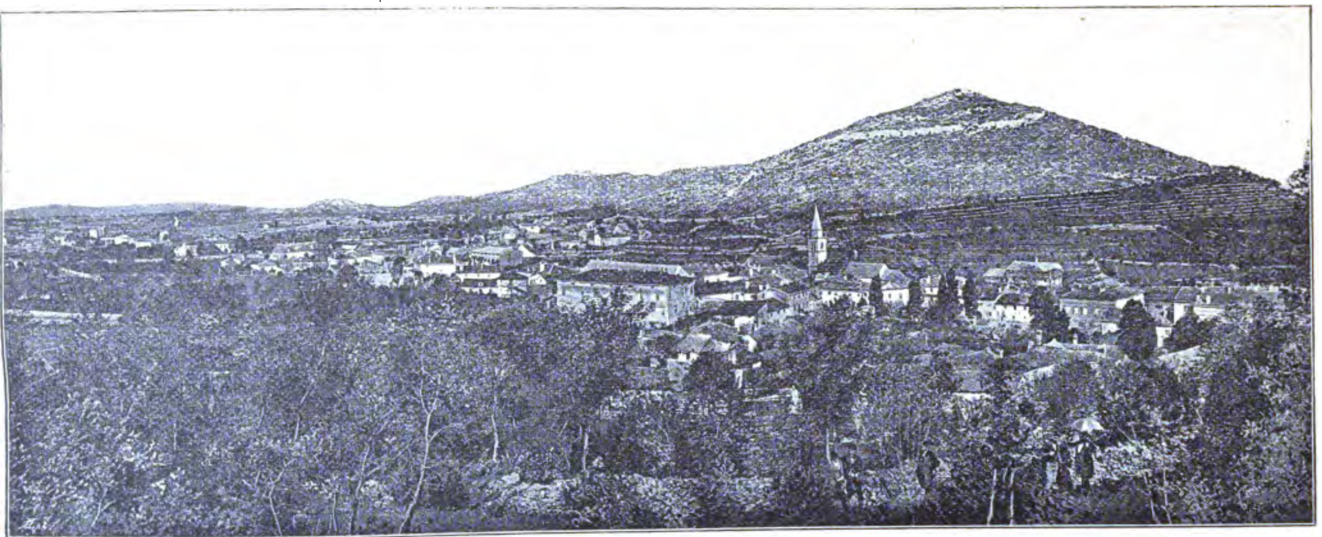
Vseh učnih sil je bilo l. 1890.: 593 (418 moških in 175 ženskih), med temi 7 katehetov nastavljenih od šolskih oblastev, 203 pa od cerkvenih oblastev ali verskih zadrug.

S šolstvom in duševno izobraženostjo so v tesni zvezi znanstvene zbirke, zlasti knjižnice. V to vrsto spada poleg šolskih prirodopisnih in prirodoznanskih zbirk posebno še deželni muzej v Gorici. On obsega prirodopisni in zgodovinski oddelek. V poslednjem se nahajajo zlasti prazgodovinske in rimske starine, ki so se tu pa tam po Goriškem našle, ne da bi se jih nalašč iskalo. Muzej ima tudi bogat deželni arhiv, katerega je ustanovil zgodovinar Morelli. Regeste iz starejših listin objavil je dr. Swida v zborniku „Archeografo Triestino, volume XV—XVII". Tudi ima skoro vsaka graščina še svoje privatne arhive, v katerih leži še mnogo zgodovinskih biserov skritih.

Za rimske starine ustanovili so l. 1873 (a slovesno odprli 3. avgusta l. 1882.) državni muzej v Akvileji. V tem muzeji je razstavljenih tudi nekaj starin, ki so privatna lastnina (barona Ritterja). V novejšem času pa se polni zlasti z izkopinami iz akvilejske okolice („Ager Aquileiensis").

Izmed knjižnic je najimenitnejša „študijska knjižnica" v Gorici (v gimnazijskem poslopji s 1500 gold. letne dotacije), ki je bila ustanovljena l. 1822. Ona šteje sedaj 14.650 raznih del v 23.210 zvezkih, (poleg tega pa še nekaj rokopisov, zemljepisnih kart, 20 inkunabulov, 150 podob in bakrorezov, 200 novcev in svetinj itd.) Med vsemi študijskimi knjižnicami narašča goriška najhitreje. Učiteljski knjižnici na gimnaziji in realki štejeta vsaka po blizu 2500 zvezkov.

Poleg študijske je največja „semeniška knjižnica", ustanovljena l. 1752. Sedaj šteje okoli 8000 del v 15.000 zvezkih, med temi 75 inkunabul. Redkejša dela te knjižnice so: Cuneus Prophetarum de Cristo Salvatore (l. 1685.), jeden inkunabul iz l. 1470.: Eusebii Caesar de praeparatione evangelica (Venetiis) in 11 koralnih

Kolodvor. Starigrad (lastnina rodovine Marini). Pollayevo poslopje. Tabor. Mirasassi.

Sežana.

knjig na močni pergameni iz Akvileje. Tudi župnijska knjižnica v Gradišči (500 zv.) ima nekaj redkih del: 1 lep izvod „Codex Justiniani“, potem dela od Calmeta, Kornelija a Lapide, Aleksandra Natalis itd.

Važnejše knjižnice so še: frančiškanska na Kostanjevici (10 000 zv.), kapucinska (2000 zv.), deželnega muzeja (1800 zv.; izgubila je za francoske okupacije mnogo del in še le l. 1840. so začeli zopet za njo skrbeti) in kmetijske družbe (1200 zv.). Poleg že omenjene župnijske knjižnice v Gradišči imajo še naslednje fare večje zbirke: Kanal (1700 zv.), sv. Hilarija v Gorici (1200 zv.), Kormin (900 zv.), Šenpeter (400 zv.), Solkan (260 zv.) in sv. Ignacij v Gorici (200 zv.)

Dobrodelni zavodi. Društva.

Dobrodelna zavoda, ki skrbita tudi za šolsko izobraženje, sta Werdenbergovo deško semenišče in deželna gluhonemnica. Prvo je ustanovil grof Ivan Werdenberg l. 1636. in izročil vodstvo jezuitom. Sedaj je pod neposrednim nadzorstvom knezoškofijskim in šteje 58 gojencev (med njimi 16 Werdenbergovih štipendistov), ki obiskujejo javno gimnazijo v Gorici. Deželno gluhonemnico pa je ustanovil l. 1838. slovenski pisatelj Valentin Stanič. L. 1884. so jo popolnoma preustrojili, tako da ima sedaj poleg vodje še dva učitelja in dve učiteljici ter obsega dva oddelka (slovenski in italijanski). Vsak oddelek ima po tri razrede in v vsak razred hodijo učenci po dve leti. Po spolu so gojenci mešani, uživajo štipendije, a pouk je ustmen (neposreden). Vseh gojencev je 56 (31 Slovencev in 25 Italijanov), od katerih je 31 nemorojenih (18 m., 13 ž.), drugi pa so vsled bolezni oglušili. Zunaj zavoda je 136 gluhonemcev na Goriškem (v Gorici 7, okolici 35, na Tolminskem 32, v Sežanščini 27, na Gradiščanskem 35). Na 1000 prebivalcev pride po 66 gluhonemih (t. j. po omenjenih glavarstvih: 36, 58, 88, 99, 58).

Za vzgojo osirotene mladine skrbi najpoprej zavod „zapuščenih dečkov (fanciulli abbandonati)“, ki šteje 60 gojencev in izdaja na leto blizu 6000 gld. za prehranitev. Sirotišnica „Contavalle“ šteje blizu 50 gojenk in izdaja na leto okoli 5600 gld. Poleg teh se nahajajo ženska vzgajališča pri uršulinkah in šolskih sestrah v Gorici ter pri kajetankah v Korminu. — V Gorici je založen tudi zaklad za doto ubogim, poštenim dekletom, ko se može.

Za onemogle starčke nahaja se hiralnica v Gorici, kjer se preskrbuje 170 starčkov moškega in ženskega spola, in ona v Gradišči s 84 preskrbljenci. V Gorici je tudi več podpornih društev, ki so razdelila l. 1888. 14.721 gld. med 756 siromakov. V Tolminu pa se je razdelilo istega leta 129 gld. med 119 ubožčekov. Tudi „avstrijsko podporno društvo za bolne duhovnike“ ima svoj sedež

v Gorici, kjer si je postavilo v solnčnem, zavetnem kraji prav lepo prezimovališče.

Za gmotne podpore skrbi hranilnica (ustanovljena 1831) združena z Attems-Thurnovo zastavljalnico, takoimenovani „Monte di pieta“, z lastno hišo in pohištvom v vrednosti 20.000 gld. (ustanovljen l. 1753.). Njegova activa znašajo na leto okoli 500.000 gld., passiva pa okoli 400.000 gld. Tudi mlada „slovenska posojilnica“ (ustanovljena l. 1882.) deluje prav vspešno in ima sedaj že blizu 100.000 gld. letnega prometa. Sedaj se snuje v Tolminu ljudska posojilnica. V Nabrežini imajo „hranilno in posojilno društvo“. V to vrsto spadajo tudi rokodelsko-podporna društva v Gorici, Lokavcu in Ajdovščini ter italijansko „Mutuo sorcorso degli artigiani di Gorizia“.

Za telesno zdravje skrbe tri bolnišnice in sicer dve javni v Gorici ter jedna zasebna v Tržiči. Prvi dve oskrbujejo usmiljeni bratje (za moške) in usmiljene sestre (za ženske). V njih se plačuje za zdravljenje v I. razredu 2 gld., v II. 1 gld., v III. pa po 70 in 40 kr. na dan. Stanje bolnišnic l. 1888. kaže sledeči pregled:

	postelj,	zdravljencev,	ozdravljenih,	zboljšanih,	neozdr.,	umrlih,	ostalih k. l.
Gorica moška:	200	1142	576	191	98	106	171
„ ženska:	120	573	342	81	27	78	45
Tržič:	25	58	26	5	4	7	16

Goriški bolnišnici imata tudi oddelka za umobolne in sicer 80 + 70 postelj. Omenjenega leta so zdravili v njih 197 + 71 bolnikov ter izpustili 25 + 16 ozdravljenih in 58 + 20 neozdravljivih (ali pa jih na druge jednake zavode oddali). Umrlo jih je 16 + 6, a koncem leta jih je ostalo še v zavodih 98 + 29. Ali samo 52% vseh umobolnih goriške grofije se je zares zdravilo, ker se jih je nahajalo istega leta še 244 zunaj bolnišnic (v Gorici 13, v okolici 73, na Gradiščanskem 25, v Sežanščini 62 in na Tolminskem 71). Zaradi popolnosti duševnih in telesnih bolnikov bodi še omenjeno, da je bilo istega leta na Goriškem 389 bebcev ali kretinov (21 + 95 + 73 + 33 + 167) in 128 slepcev (7 + 41 + 23 + 27 + 30), od katerih sta se pa le dva zdravila v bolnišnici, vse druge so doma preskrbovali.

V Zagraji se nahaja privatno elektro-terapevtično zdravišče Alibrandijevo za živčne bolezni.

K zdravilnim zavodom spadajo tudi kopeli. Na Goriškem imamo stare žveplene toplice v Tržiči, kjer se je kopalo l. 1888. pod nadzorstvom jednega zdravnika 345 bolnikov (297 domačih in 48 inozemcev*). Še bolj pa napreduje morska kopel v Gradeži (Grado). Tam se je ustanovila l. 1873. bolnica za škrofulozne otroke, v kateri se je zdravilo l. 1888. v poletnem času že 150 bolnikov. Vseh obiskovalcev morske kopeli v Gradežu je bilo omenjenega leta pod nadzorstvom jednega zdravnika 525 (287 domačinov in 238 inozemcev).

*) Po tem uradnem poročilu naj se popravijo podatki na str. 35 tega dela.

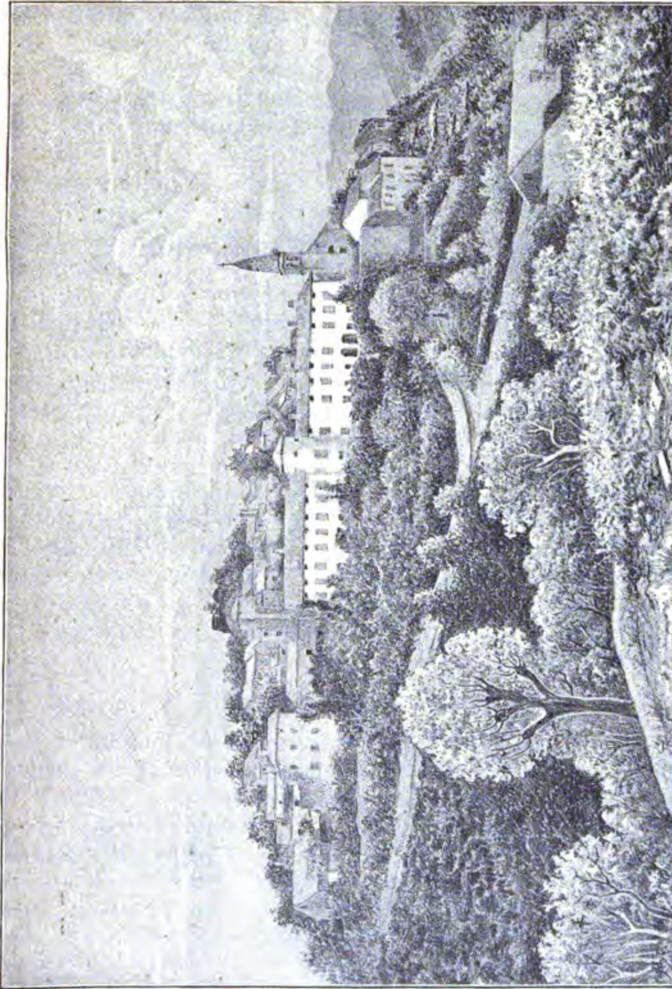
Gorica je na glasu kot klimatično zdravišče in pridevajo jej naslov „avstrijska Nizza“. Povedano je bilo že, kako blago podnebje ima, kako je zrak čist in zdravju prikladen, kako je nebo bistro in vreme solnčno. Ker ima mesto tudi mnogo penzijonatov, hotêlov s kopališči in tudi privatnih, ne dragih stanovanj, zato se je naselilo mnogo tujcev v Gorici, ki iščejo tu zdravja, ali pa si ga hočejo ohraniti. Da je prišlo mesto na dober glas kot klimatično zdravišče, k temu je največ pripomogel baron Karl Czörnig (umrl 5. oktobra 1889), ki je izdal l. 1874. knjigo „Görz, Österreichs Nizza; die Stadt als klimatischer Wintercurort“. Koj v naslednji zimi prišlo je toliko avstrijske in ogerske aristokracije v Gorico, da je bila njena slutev stalno utemeljena. Pozneje pa so prihajali aristokratje le bolj poredko, zato pa obiskujejo Gorico po zimi uradniki, penzijonisti in sploh meščani.

Za poboljšanje moralno pokvarjenih ljudij služi c. kr. kaznilnica v Gradišči, (v nekdanjem Thurnovem gradu). Tu je bilo l. 1888. 382 kaznjencev in sicer v ogromni večini (84·1%) Italijanov, potem nekaj malega južnih Slovanov (9·5%), Nemcev (4·8%) in Madjarov (1·6%). Po veri so bili skoro vsi katoliki (95·2%), le nekaj malo tudi židov (4·8%). Kaznilnica šteje 71 spalnih zaporov, 42 prostorov za delo, 9 celic za posamezne zapore in ravno toliko temnic ter 5 dvorišč za sprehajanje. Nadziralno osebje je takole sestavljeno: 1 ravnatelj (prav za prav „voditelj“), 1 kontrolor, 1 adjunkt, 1 zdravnik, 1 kurat, 1 učitelj, 1 nadziratelj jetnikov, 2 nadpaznika I. in 2 II. razreda, 17 paznikov I. in 17 II. razreda, 3 začasni pazniki ter 14 mož vojaške straže zunaj ozidja. — Stroški za vzdrževanje kaznilnice znašajo okoli 120.000 gl. na leto, od katerih pa kaznjenci sami zaslužijo 50.000 gld.

Glede zločinov mora se prištevati Goriško najboljšim deželam avstrijske države, kakor dokazujejo vsakoletne sodnijske obravnave. Najboljši in najmirnejši okraj v tem obziru je bolški; več pa dajajo sodnikom opraviti okolica goriška (najslabeja), korminski, ajdovski, tolminski in cerkljanski okraj. Najnavadnejši zločini so tatvine in teške telesne poškodbe; umori so redki. Pogostoma se dogajajo tudi zločini goljufije, izneverjenja, nasilstva in nevarnega pretenja. Pripeté se tudi slučaji obrekovanja in izsiljenja. Pri okrožnem sodišči v Gorici vrše se navadno štirikrat v letu porotniške obravnave, ki trajajo vkupno po kake tri tedne. Zatožencev je okoli 20 na leto. Obsojenci so večinoma neoženjeni moški od 20—30 let, ki nemajo lastnega premoženja in ne znajo ni čitati, ni pisati. Zločini se redko ponavljajo; le v kakih štiridesetih slučajih na leto so bili obsojenci že poprej jedenkrat ali večkrat kaznovani. — Okraja Sežana in Komen spadata pod okrožno sodišče v Trstu.

Med pregreški in prestopki je najnavadnejša tatvina, kakih 900 slučajev na leto. Koj za njo pride razžaljenje časti (kakih 500 slučajev), potem prestopek vagabundskega zakona in hudobno po-

škodovanje tujega premoženja. Tudi prestopek izneverjenja in goljufije se čestokrat dogaja. Pregreški zadolžene kride se množe v novejšem času, ravno tako tudi proti tiskovnemu zakonu. Pripeté se tudi slučaji nepremišljenega uboja, grozilnega zbiranja ljudij itd.

Štanjel.
(Vrhu griča se vidijo ostanki starega »tabora«.)

Za poduk in zabavo ljudstva skrbi mnogo društev v mestu in po deželi, od katerih je že bila pohvaljena „Kmetijska družba“ (ustanovljena l. 1765.). Tu gre v prvi vrsti omeniti „čitalnice“ in „bralna društva“, katera so razširjena zlasti po slovenskem delu

grofije. Čitalnice (15) se nahajajo po sledečih krajih: Bolec, Kobarid, Tolmin (ustanovljena l. 1862.), Podmelec, Cerkno, Kanal, Solkan (sè slovensko trobojnico iz l. 1848.), Gorica (ustanovljena l. 1862.), Kojsko, Šempas, Ajdovščina, Prvačina, Dornberg, Rihenberg in Sežana. Bralna društva (12) imajo: Volče, Sv. Lucija, Št. Viška gora, Šebrelje, Čepovan, Gorica, Podgora, Št. Florijan, Kozana, Meren, Nabrežina in Komen; rokodelski - bralni društvi Tolmin in Ajdovščina. — Na italijanski strani je vsega vkup 8 zabavno - podučnih društev, med katerimi se najbolj odlikujejo „Gabinetto di lettura“, „Circolo catholico“ in „Cura climatica“ v Gorici ter zabavno društvo v Gradišči. Pevski društvi sta v Komnu („Lira“) in Nabrežini.

Politična društva so: „Sloga“ v Gorici, „katoliško - politično društvo“ v Podgori, „Slovenski jez“ za Brdo v Gradnem, „kat. polit. čitalnica“ v Čepovanu in „Zavednost“ v Podmelcu. Italijani imajo svoje politično društvo „Unione“. — Telovadni društvi „Sokol“ sta v Gorici in Prvačini. Italijani imajo tudi svoje telovadno društvo „Unione ginnastica goriziana“. — Šolska družba „sv. Cirila in Metoda“ ima na Goriškem deset podružnic, in sicer šest ženskih, pa štiri moške. Italijanska „Lega nazionale“ je tudi po Goriškem močno razširjena. — Patrijotično društvo „veteranov“ ima po vsej deželi svoje podružnice.

V Gorici izhajajo naslednji časniki: „Nova Soča“ (poprej „Soča“, ustanovljena l. 1870.), „Gospodarski list“ (od l. 1881.) in „Rimski katolik“; potem „L' Eco del Litorale«, „Il Corriere di Gorizia“, „Il Rinnovamento“ in „Bollettino dela società agrarial“. Za duhovščino goriške nadškofije izhaja v latinskem jeziku „Folium periodicum archidioecesis Goritiensis“. Ta prinaša tudi zgodovinske članke o goriških župnijah. Perijodični znanstveni spisi se ne izdajajo v Gorici.

Narodna prosveta.

Če tudi so prebivalci naše dežele potomci raznih narodov, vendar kažejo v značaji mnogo skupnega. Goričan je pravi sin južnega podnebja; on ima bolj ali manj razvite vse lastnosti, katere se kažejo pri prebivalcih jednakega podnebja. Že to ga zvabi, da se oddalji večkrat od svojega doma, ki včasih še pri premožnih ni zložno uravnan. Na ta način pride v dotiko s sosedi ali pa s potujočimi tujci, in zato je jako zgovoren, postrežljiv in dobrosrčen; pripravljen je vedno svojemu bližnjemu pomoči. Strastna ljubezen starišev do svojih otrok, ali lahko bi rekel, vseh odraslih do nežne mladine sploh, je posledica te srčne dobrohotnosti. Obdarovan z zdravo pametjo in le redko prav brez nadarjenosti je Goričan zelo občutljiv za zunanje vtise. On ne pozna počasnosti, nego poprime se vsake nove stvari z živahnostjo in se jej privadi brez težave. V resnih, srce pretresujočih stvareh kaže pa več trdnosti in žilavosti. Ne da se omajati v zvestobi do svojega

cesarja in širne Avstrije, zvesto hrani dobro nravnost, spoštuje svoj narod in vero; vendar se ne oklepa z nespametno trmoglavostjo starih navad, če se mu kaj boljšega ponudi.

Različno od prebivalcev drugih dežel, katerim se zdi nečastno, pripraviti se za kak stan, ki ni bil že od „njega dnij« v hiši, voli in menja Goričan svoj poklic, kakor si od njega obeta dobiček. Ker vedno bolj za sedanjost živi, nego za prihodnjost, se z lahkim srcem odloči za potovanje, da si drugje poišče kruha, če tudi ne more nikdar pozabiti kraja, kjer je tekla njegova zibel, in če si tudi vedno tje nazaj želi. („Nazaj v planinski raj!")

V novejšem času začelo se je vsled slabega gospodarskega stanja, ki se je v nekdaj cvetoči ravnini vgnezdilo, izseljevanje v Ameriko. Od leta do leta raste število furlanskih kmetovalcev, ki se napoté čez morje v sladki nadi, da jih v novem svetu čaka boljša sreča. Pa še drugo obžalovanja vredno izseljevanje, če prav ne v toliki meri, se vrši na Goriškem posebno iz slovenskih krajev okoli Gorice in s Tolminskega. Od tu gre vsako leto dokaj neomoženih in omoženih žensk navadno za daljši čas v Egipet, tako da je v teh dveh okrajih mnogo žensk. ki znajo italijanski, francoski, angleški in arabski vsaj za silo. Te selilke si poskušajo na vse mogoče načine kaj zaslužiti, tako da včasih precejšnje vsote domov pošiljajo bodisi starišem, bodisi možem Mnogo jih je, ki se s poštenim delom prežive, nekatere se tudi z bogatimi inozemci omože. To pa so le izjeme, in v obče se mora reči, da je to izseljevanje škodljivo, ker preveč zrahlja družinske vezi.

Do sedaj smo govorili o skupnih lastnostih, katere imajo prebivalci goriške dežele, sedaj naj slede še nekatere posebnosti. Goriški Italijan se hipoma strastno navduši za kak smoter, ki se mu prikazuje v mamljivih barvah. Domišljija mu vse še krasnejše naslika in on rajše opeša, kakor bi se odrekel svoji želji, če je takoj ne doseže. Tudi pri tem zna Italijan ceniti imetek in je mnogokrat čezmerno varčen, da si premoženje pomnoži, akoravno ne tako, kakor Italijan v sosednji kraljevini. Tudi goriški Slovenec ni vedno tak hišni oče, ki s krepko roko oskrbuje premoženje, če tudi ga razmere silijo, da se z malim zadovolji, kakor le redko kje drugod. Tudi goriški Slovenec se težko odreče svojemu smotru, za katerega se je bil odločil, in če se mu v začetku prav vse ponesreči, ga vendar to ne odvrne od njegovega sklepa, ampak on začne delati z novim pogumom, s podvojenim naporom. Sicer se pa zaradi križanja obeh narodnosti vedno bolj zmanjšuje razloček med njima.

Gledé duševnih zakladov priprostega slovenskega naroda je omeniti najprej, da v najsevernejšem predelu, okoli Triglava, pripovedujejo jedno najlepših pravljic, ki jo je ovekovečil pesnik Rudolf Baumbach. To je pravljica o „zlatorogu", snežnobelem kozorogu z zlatimi rogovi, po katerih hrepeni vsak lovec, da si z njimi odpre zlate zaklade. Če zlatoroga zadene svinčenka, požene takoj iz

njegovega pota, ki na tla pade, prečudna, lepo dišeča Triglavova roža („roža mogota“), ki zlatoroga takoj ozdravi. Predrznega lovca pa pogube maščujoče oblasti, ki varujejo zlatoroga. Ta pripovedka je sicer razširjena na obeh straneh Julijskih Alp, na severovzhodni kranjski, kakor na nasprotni goriški, vendar pravo njeno pozorišče se nahaja ob izviru Soče.

Nedaleč od Triglava skriva v istem pogorji Bogatin neizmerne zaklade (700 voz zlata). Ali ti zakladi so skriti globoko pod goro in če jih je tudi že kak srečolovec poskusil kedaj izkopati, vendar se to še nobenemu ni posrečilo. To bi bilo le tistemu mogoče, kdor bi zlatoroga ustrelil in utrgal „rožo mogoto“. S to cvetko bi prišel do Bogatinovih zakladov ali vzeti bi smel le toliko zlata, kolikor ga zares potrebuje, drugače bi padel v brezmerno brezdno in tam poginil. Po Baumbachu se je res posrečilo nekemu trentarskemu lovcu zlatoroga ustreliti, ali ozdravila ga je čudodelna cvetka in tedaj je v jezi razkopal prekrasni vrt na Triglavu, katerega so obdelovale „rojenice“, tako da je zdaj tam skalnata puščava. Za 700 let bo zrastla v tej puščavi jelka; iz njenega lesa bodo naredili zibel, in otrok, ki bo ležal v nji, bo dobil vse zaklade Bogatinove. — Ravno tako se nahaja bajé v Nemškorutarskem pogorji debela plast zlate rude.

Tudi Tolmin ima svojo imenitno pripovedko. Kdor se potrudi iz tega kraja ob Tolminki navzgor, pride v pičli uri do izliva Zalaščice v Tolminko. Če gre od tu še malo časa po kačje se vijoči stezi navzgor, zagleda ozek vhod neke votline, kateri je ljudstvo dalo ime Dantova jama. Tukaj se je baje okrog blodeči pesnik po dnevi skrival, a noči je prebil v družbi lepih gospej in plemenitašev na gradu „Kozlov rob“ nad Tolminom, ki je bil last patrijarhov oglejskih. Tudi mu je baje bila pred očmi veličastna priroda Alp pri mnogih podobah, katere je rabil v eposu „nebeška komedija“. Pastir, ki gre v poznem mraku ali v trdi noči tod mimo domov, strahoma pospeši svoje korake in plašen pogleda v stran, da ne bi videl v dolg škrlatast plašč zavitega pesnika na skali sedečega. Tudi skala nad Dantovo jamo ima podobo suholične glave.

Težko je dokazati, da bi bil Dante zares kedaj v tem kraji bival, ker odločen gibelin bi bil le v skrajni sili iskal zavetišča pri patrijarhu, ki je bil izključno guelfskega mišljenja. Nam ohranjeni zgodovinski viri nič ne vedó povedati, da bi bil Dante kedaj v Tolminu, ali pa kot gost pri devinskem grofu Hugonu, kakor nam odločno zatrjuje narodno sporočilo. Učenjaki so torej tega mnenja, da je ljudska pripoved presadila jednega izmed največih môž v moderni kulturni zgodovini na goriška tla. Povdarjati je pa vendar treba, da je ta pripoved že zelo stara, (sledimo jo nazaj celo do druge polovice XV. stoletja), in da je mesto Čedad uprav tedaj, ko je baje Dante v Tolminu bival, gostoljubno vsprejelo mnoge pregnane florentinske trgovce v svoje ozidje*).

*) Dr. K. Podrecca, Slavia italiana: Le vicinie, pag. 57.

Zanimivo je to, da si je slovensko ljudstvo izbralo za junaka duševnega velikana iz sosedne dežele, ne pa kakega bojnega junaka. Vedeti je namreč treba, da so Tolminci nekdaj živahno občevali z bližnjimi beneškimi Slovenci in italijanskimi Furlani.

Izmed drugih zgodovinskih oseb priljubil se je goriškim Slovencem posebno Kralj Matjaž, o katerem vedo mnogo pripovedovati. Furlanski zgodovinar Nicoletti piše že v XVI. stoletji o Tolmincih, da „imajo mnogo pesmi o svetnikih ter o Kralju Matjažu in drugih imenitnih osebah slovenskega naroda“. Vipavci pripovedujejo, da je bil postal Kralj Matjaž v svoji mogočnosti tako ošaben, da je napovedal vojno celo — Bogu! Bog pa je ukazal sv. Eliji, naj zbere grom in pošilja ognjene strele na Matjaževo vojsko, ki se je hitro razkropila na vse strani sveta. Matjaž pa je ves osramočen vskliknil: „Vrhi strnite se in gore pokrite me!“ In zares ga je zagrnila gora Čaven, pod katero še sedaj spi z vso mogočno svojo vojsko.

Neka druga pripoved spominja na nemškega Fausta. Doma je pripoved v Drežnici pod Krnom. Kmetje iz Trente so poslali sina v Videm v šolo, in kakor mnogokrat delajo kmetski stariši, so tudi Trentarji nosili dijaku živež v Videm. Jedenkrat pa zapade tak sneg, da je bilo nemogoče priti do sina. Ta je dolgo čakal na podporo od doma. Ko je pa ni bilo, zapisal se je hudiču, da mu je pomagal v zadregi. To razmerje z vragom mu je bilo nadležno in rad bi se ga bil rešil. Obrne se do sv. Šembilje (Sibylla) in ta mu pove, kako naj se reši. Razun tega mu podeli tudi dar prerokovanja. Vendar dijak ni mogel postati duhovnik, kakor si je želel. Prerokoval pa je med drugim, da bodo prišli od zahoda neštevilni sovražniki s kozlovimi bradami, prihruli bodo tudi na Tolminsko in odpeljali s seboj vse može, tako da bodo ostali lahko v senci jednega oreha počivali. Žene bodo može tako želele in iskale, da bodo od gore do gore hodile, kjer se jim bo zdelo, da vidijo moško obleko. Ali ko pridejo tje, ne bodo našle drugega, kakor „trhlen štor“.

V Hudijužini na Bači pripovedujejo naslednjo pripoved, katere snov je znana iz Bürgerjeve Leonore. Neki vojak je moral na vojsko. Pred odhodom obljubi svoji ljubici, da se povrne, če mu bo ostala zvesta. Vojna je bila končana, fanta pa le ni bilo nazaj. Neke temne noči pozvoni hišni zvonec in ko gre dekle odpret, zagleda svojega ljubega pred seboj. Ta jo dvigne na konja in v brzem diru odjezdita oba v svet. Med potom praša ljubček večkrat svojo drago: „Glej, kako lepo mesec sveti in kako hitro mrtvi jašejo! Ali te ni nič strah?“ — Dekle mu je vedno odgovarjala, da je ni strah, saj je on pri njej, a da mrtvih ni treba buditi.

Nazadnje prijezdita na neko pokopališče. Fant skoči v grob in potegne seboj tudi dekle za predpasnik. Ta se utrga, dekle pa zbeži v mrtvašnico, kjer jo brani nezakopan mrtvec pred fantom. Ko ta vidi, da je ves trud zastonj, reče ji: „Ako se hočeš domov

Vedomci so podobni občeslovanskim „volkodlakom". Po tej veri spreminjajo se nekateri ljudje ob določenem času v volkove in kedar umrjejo ne morejo mirovati v grobu, nego hodijo nazaj kri sesat živim ljudem. Sledove o tej veri nahajamo med Tolminci že v srednjem veku. L. 1435. je bila umrla v Bolcu neka ženska, od katere so trdili, da hodi iz groba nazaj kri sesat. Razdraženo ljudstvo odkoplje njeno truplo in je s kolom prebode, potem pa zopet zagrebe. To je baje pomagalo in živi so imeli mir pred volkodlakom.

Kakor vsi drugi Slovenci, tako verujejo tudi Goričani v čarovnice („copernice" ali „štrige"), zmaje ali pozoje, strahove, mrtvaške prikazni, večno uro, škrate itd. Škratelj ni večji od dečka srednje mere in nosi na glavi rdečo čepico. Po noči sedi na ognjišči in prešteva živo oglje. Deva ga v železen lonec in ga zopet iztresa. To ponavlja večkrat, a vedno gleda zamišljeno pred se. Ako mu zvečer cekin nastaviš na ognjišče, najdeš drugo jutro poln lonec suhih zlatov. — Tej podobne so pravljice o zakladih, katerih je baje vse polno po naši domovini, a varuje jih skopi škratelj in jih spreminja v oglje, ker ne privošči ljudem najdenega blaga. (K postanku teh pravljic so mnogo pripomogla prazgodovinska pokopališča, v katerih se nahaja obilo loncev z ostanki sežganih mrličev).

Po vipavski dolini vedo mnogo pripovedovati o š t o r k l j i, ki je zelo podobna „Ježibabi" in nemški „Perhti, Pehtri". Štorklja kaznuje tiste gospodinje, ki o prepovedanih časih prédejo ali lužijo. Neka žena je lužila štrene na „mladi petek". Kar najedenkrat pritaplja štorklja tiho v hišo in praša ženo: „Kaj delaš?" Žena odgovori: „Štrene lužim!" Tedaj pa stopi štorklja tik nje in se jej zakrohotá: „Veš kaj, tudi jaz hočem tebe nekoliko polužiti!" Po teh besedah zgrabi štorklja delajočo ženo in jo vrže v kotel vrelega luga. Z njenim mesom začne se potem štorklja gostiti in kosti proč metaje glasno mrmra: „Glodam, glodam! Tvoje žene koščice za vrata metam!" Vsled tega mrmranja se mož vzbudi in ko razume grozne besede, poskoči kvišku, leti v kuhinjo in zvrne škaf mrzle vode štorklji na glavo. Ta pa pobegne vsa oblita in kapajoča iz hiše.

Vipavci (pa tudi Kraševci) poznajo poseben strah, ki se imenuje k r v a v o s t e g n o. To je tako velikansk strah, da lahko celega človeka poje. Kakoršen je hudodelec, takošno je tudi „krvavo stegno": včasih večje, včasih manjše. Barve je žive, rdeče, ali zelo spremenljive, kakor velikonočni piruh. Navadno živi med razori (po „plantah") in varuje grozdje pred poljskimi tatovi, (zato posebno otroke strašijo ž njim) pa tudi na njivi, ki je bila s turšico posejana, so ga vže videli. Čez zimo gre v gozd, zarije se tam v globoko podzemeljsko jamo in mirno spi v njej.

Kraševci imajo lepo pravljico o postanku njih skalnatih tal. Ko je bil Bog svet ustvaril, ostal mu je še velikansk kup

kamenja, o katerem dobrohotni stvaritelj ni vedel, kaj bi ž njim počel. Pride mu na misel, v morje zagnati ga, češ tam ne bode moglo nikomur na poti biti. Spravi je torej v velikansko vrečo ter je zažene po bliskovo čez suho zemljo proti morju. Hudoba pa, ki je hotela stvaritelju pokvariti vse dobre stvore, naredila je luknjo v velikansko vrečo ravno predno je imela do morja prileteti. Kamenje se je hipoma izsulo iz vreče in tako je nastal puščoben, kamenit „Kras“.

Zopet druga pravljica pojasnuje kraške udrtine in večkratne posipe izpodjedenih tal. Na dnu vsakega brezdna in ponora nahaja se baje škrat in obeduje s svojimi pomagači polento iz velikanske sklede. Večkrat pridejo razposajeni pastirji do brezdna in začnejo kamenje vanje metati. Če se pripeti, da zadene kamen ravno v škratovo skledo in jo razbije, tedaj se razsrdi podzemeljski duh, prihruje na površje in kaznuje s smrtjo najpoprej nagajive pastirje, potem pa naredi velikansk potres, da se vsa tla okoli in okoli usedejo in mesto brezna nastane velikansk dol.

O čarovnicah imajo Kraševci prav zanimivo pravljico, kakoršna menda ni znana nikjer drugje. Fant je imel ljubico, o katerej je sumil, da je čarovnica, in ta svoj sum jej je tudi večkrat razodel, ali ona je vedno odločno tajila. Fant pa se je hotel sam prepričati in je zlezel po noči na drevo, pod katerim so se čarovnice k plesu zbirale. Ali tisto noč fantove ljubice ni bilo k plesu. Čarovnice so sklenile zamudljivko na drobne kosce raztrgati in z njenimi kostmi lučati se. Kar najedenkrat pride dekle in zgodilo se jej je po sklepu čarovnic. Kosti obsojenke so letale celo na drevo in fant je zgrabil za jedno rebro ter je shranil v žep. Ko so se bile čarovnice naigrale in je njih ura potekala, začele so zopet skladati kosti razmetane deklice. Kar zapazijo, da jim manjka jedno rebro. Prestrašene so je iskale povsod, ali ga neso mogle nikjer najti. Ker je pa njih ura minevala, naredile so jedno rebro iz topolovine in deklé je zopet oživelo. Nedeljo po tem imeli so v vasi godce in dekle s topolovim rebrom je šlo na ples s svojim izvoljencem. Fant je hotel čarovnico očitno kaznovati in, ko sta drugi raj zaplesala, zavpije iznenada: „Jaz pa plešem s topolovim rebrom!“ Deklica je koj sprevidela, da je izdana, prebledela je in zginila nemudoma s plesišča. (Zapisal pokojni L. Žvab v Dutovljah.)

Tolminci in Kraševci še vedno koledujejo (kolendvajo) o božiču, novem letu in sv. treh kraljih. Možje ali dečki hodijo ogrnjeni z belo haljo od hiše do hiše, gonijo zvezdo na visoki palici in pojó znane svete pesmi o Mariji, o rojstvu Jezusovem itd. Za uvod zapojo pa vselej jedno prigodno pesem na hišnega gospodarja, na njegovo gospodinjo ali pa na domačo hčer, t. j. na tistega, kogar najprej srečajo na hišnem pragu. n. pr.:

Dobro jutro, Bog daj deklica,
Deklica pobožna poštena!

Mi ti hočemo sveto pesem peti
Od tega leta novega,
Od tega rojstva božjega,
Od letih svetih kraljev treh,
Od letih svetih praznikov,
Ki nam je Bog dal včakati.
Zdravim, veselim vživati. (Dutovlje).

Dodatek

k str. 58 („Gibanje ljudstva“).

Najnovejše publikacije c. kr. osrednje statistične komisije v VIII. in IX. zvezčiči „Statistische Monatschrift“ podajajo nam na podlagi zadnje štetve (31. dec. 1890) domovinske razmere avstrijskega prebivalstva. Iz teh je razvidno, da je bilo ob času štetve le 176.315 Goričanov prisotnih v tistih občinah, v katerih so imeli oni tudi faktično svojo domovinsko pravico. Mnogo neprisotnih je bivalo sicer še v istem političnem okraji (t. j. 21.270), ali pa vsaj v deželi sploh (9601), tako da je bilo skupaj 207.186 Goričanov v deželi zares bivajočih, a 6676 jih je bivalo po drugih deželah avstrijske polovice in 27.085 na Ogerskem ali v inozemstvu sploh. Vseh domačinov štelo je torej Goriško omenjenega leta 247.393. Iz tega se vidi, da je živelo 16·25% Goričanov izven dežele, in to je ogromno število, če se pomisli, da je bilo na bolj siromašnem Koroškem ob istem času le 12·31% odsotnih domačinov, na Kranjskem le 10·47%, a povsod drugod še mnogo manj, (v Galiciji le 1·61%, v Dalmaciji le 1·92%).

Največ Goričanov živelo je v Trstu, t. j. 25.315, potem v Istri 3998, na Kranjskem 2979, na Štajerskem 2774 (največ na gorenjem in srednjem Štajerskem t. j. 1135+1031), na Koroškem 2584, v Dolenji Avstriji 1058 (med temi na Dunaji samem 777) ter v Dalmaciji 441. Najmanj Goričanov je bivalo v Šleziji (10) in zahodni Galiciji (11). Glede sosednih političnih okrajev se je opazilo, da so se moški Tolminci selili v vse bližnje okraje, zlasti pa na Koroško in v Idrijo. Iz goriške okolice se selé v Gorico in na Gradiščansko, pa tudi v Sežanščino in v postojinski okraj. Furlani silijo najbolj v Trst, pa tudi na Kras, a Kraševci jedino le v Trst in Istro.

Nasprotno je bivalo ob času zadnje štetve tudi mnogo tujcev na Goriškem in sicer 6446 inozemcev. V glavnem mestu samem je bilo nad polovico prisotnih iz drugih okrajev, v okolici 3%, na Tolminskem pa 2·8%. Na Goriškem je bivalo največ takih ljudij, ki so imeli na Kranjskem svoje domovinske pravice, t. j. 2458; potem je bilo največ Tržačanov (951), Istranov (748), Štajercev (541, med temi 287 južnih Štajercev), Čehov (424), Korošcev (382), Tirolcev (364, med temi 269 iz južnih Tirolov), Dolenje-Avstrijcev (283), Moravcev (151), Dalmatincev (141) itd. Skupno je bivalo na Goriškem 6656 tujcev iz drugih avstrijskih dežela in, če prištejemo tem še 6446 inozemcev, najdemo 13.102 tujca na Goriškem. — Če primerimo te tujce z Goričani, ki po drugih deželah bivajo, najdemo, da prebiva na Goriškem 27.085 ljudij manj, nego jih ima tu svojo domovinsko pravico. To je velikansk primankljej, ki iznaša v odstotkih — 12·29%, a na Češkem le — 8·14%, na Kranjskem le — 7·77%, na Koroškem — 3·34%. Skoro vse druge dežele imajo ogromen prebitek, tako Trst +49·78%, Dunaj +34·13%.

3 6105 008 821 426

